

Conferències a l'**Arxiu Municipal**

ELITS, BURGESIES I CLASSES MITJANES A LA GIRONA CONTEMPORÀNIA

ELITS, BURGESIES I CLASSES MITJANES A LA GIRONA CONTEMPORÀNIA

Edita: Ajuntament de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions (SGDAP)

© dels textos: Anna Gironella, Joaquim M. Puigvert, Rosa Congost, Mònica Bosch, Joaquim Nadal, Rosa M. Gil

© de les fotografies que encapçalen els capítols:

1. Família Simon al jardí de la casa pairal de Tortellà, 1912-1913. Ajuntament de Girona. CRDI (Josep Maria Reigt Martí)

2. Títol de Medicina de Josep Pascual i Prats, 1875. Ajuntament de Girona. AMGi (Fons Josep Pascual Prats)

3. Escut de la família Burguès. Ajuntament de Girona. AMGi (Fons família Burguès)

4. Dormitori reial de Casa Carles, 1910-1936. Ajuntament de Girona. CRDI (Valentí Fargnoli Iannetta)

5. Casa Ensesa i Farinera Montserrat, 1932-1944. Col·lecció Josep Maria Oliveras Puig (Valentí Fargnoli Iannetta)

6. Socs del Casino Gironí durant un àpat al saló de ball de l'entitat, 1927. Ajuntament de Girona. CRDI (Foto Lux)

© *foto de la coberta:* Carta a Josep Ensesa i Gubert, 14 d'octubre de 1909. Ajuntament de Girona. AMGi (Col·lecció Ajuntament de Girona. Correspondència familiar de Josep Ensesa i Gubert)

Fotocomposició: Gràfiques Alzamora, SA

ISBN: 978-84-8496-273-1

Impressió: Gràfiques Alzamora, SA

DL: Gi 59-2020

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	
Joaquim M. Puigvert	7
FONS DOCUMENTALS DE LA BURGESIA GIRONINA: PROPOSTES PER A LA RECERCA	
Anna Gironella	11
ELS PROFESSIONALS LIBERALS DEL SECTOR SANITARI: UN GRUP SOCIAL BURGÈS?	
Joaquim M. Puigvert	41
NOMÉS UN CANVI D'ETIQUETES? L'EMERGÈNCIA DELS HISENDATS A LA SOCIETAT GIRONINA DE L'ANTIC RÈGIM	
Rosa Congost	73
ELS HISENDATS: DE CLASSE DOMINANT A CLASSE DIRIGENT A LA GIRONA DEL SEGLE XIX	
Mònica Bosch	103
ELS INDUSTRIALS I ELS COMERCIANTS A LA GIRONA CONTEMPORÀNIA, 1814-1936. UNA APROXIMACIÓ	
Joaquim Nadal	133
ELS ARQUITECTES: ORÍGENS SOCIALS I PRÀCTIQUES PROFESSIONALS. ELS ORÍGENS DE LA FIGURA DE L'ARQUITECTE CONTEMPORANI	
Rosa M. Gil	169

INTRODUCCIÓ

Aquest llibre recull les sis conferències que tingueren lloc en el cicle «Conferències a l'Arxiu Municipal», a l'edició de 2019; un cicle que ha representat una nova oportunitat de col·laboració entre l'Arxiu Municipal de Girona i la Universitat de Girona, del qual tots hi guanyem i en sortim beneficiats: per als ciutadans interessants en la història de la ciutat és, sens dubte, una bona oportunitat de conèixer els resultats de noves recerques en curs, i per a les investigadores i investigadors universitaris, una clara invitació a sortir de la solitud de la recerca en els arxius o dels seminaris especialitzats per comunicar, transferir i compartir, ja siguin els nous coneixements que deriven de la recerca o bé les noves mirades sobre la història de la ciutat a la llum de l'evolució de la historiografia.

El cicle (i ara el llibre que en resulta) ha permès repensar els segles XIX i XX des del biaix de la història social i econòmica, posant el focus en l'anàlisi de les elits, les burgesies i les classes mitjanes. Es tracta d'una temàtica de gran interès i, al mateix temps, d'una gran complexitat, entre d'altres raons perquè els diversos grups socials que formaven part d'aquestes elits i «burgesies» són coneguts de manera molt desigual. Sens dubte, el sector social de les elits gironines més estudiat és el que està format per la classe social dels hisendats, els grans propietaris rurals que vivien de les rendes provinents de les seves propietats re-

partides per la regió agrària gironina. Des de fa anys, les múltiples investigacions de Rosa Congost i de Mònica Bosch han donat a conèixer en profunditat els hisendats que van viure la seva època daurada en el segle XIX, adaptant-se als canvis polítics derivats de la Revolució Liberal; les seves bases econòmiques foren complementades amb el seu lideratge social i polític. Les seves recerques són una clara invitació a superar la divisió dicotòmica entre el camp i la ciutat, hegemònica durant molt anys. Els altres capítols ens parlen de sectors molt menys estudiats, però sobre els quals comencem a saber-ne alguna cosa: els industrials i els comerciants (Joaquim Nadal); els professionals liberals del sector sanitari (Joaquim M. Puigvert) o els professionals vinculats al món de l'arquitectura (Rosa M. Gil). En qualsevol cas, el llibre no pretén emplenar buits de manera superficial, però sí que vol servir per diagnosticar mancances en la història social de la ciutat, per estimular-ne noves recerques com les que es poden fer sobre la temàtica que ens ocupa amb els rics fons de l'Arxiu Municipal, tal com es desprèn del primer capítol d'Anna Gironella. Així, no s'ha pogut dedicar cap capítol als col·lectius dels financers i dels advocats. Malauradament, per exemple, no disposem d'una recerca com la que S. Jacobson ha realitzat pels advocats de la Barcelona dels segles XVIII i XIX.

En tot cas sí que val la pena aprofitar aquestes ratlles d'introducció invitar els lectors del llibre a prendre consciència de l'enorme complexitat i dificultat existent en l'ús del concepte i el terme «burgèsia». Ens hi poden ajudar les reflexions en veu alta que va fer Marc Bloch, un dels his-

toriadors protagonistes de la important revolució historiogràfica que es va viure de la mà de l'escola francesa dels *Annales*, que va significar posar un accent social a la història, obrint noves àrees temàtiques i adoptant noves metodologies. Bloch, en efecte, a *L'étrange défaite. Témoignage écrit en 1940* (1990) alertava, sí, de la dificultat de les ciències socials d'utilitzar determinats termes (com el de burgesia) que no acaben de revelar les realitats socials més complexes, però al mateix temps, deia, no ens queda altre remei que emprar aquest determinat vocabulari amb la condició que intentem definir i clarificar els termes que fem. I ell proposava que, per burgès, a França calia entendre: «[...] al francès que no deu els seus recursos al seu treball manual; els ingressos del qual, siguin quins siguin el seu origen i abundància, molt variable, li donen un alleujament econòmic i li procuren una seguretat, a aquest nivell, molt superior a les incerteses del salari d'un obrer; la instrucció del qual, ja sigui rebuda des de la infància, si la seva família està arrelada, ja adquirida durant un enlairament social excepcional, supera, per la seva riquesa, les seves formes o pretensions, la norma cultural més comuna; al francès que a fi de comptes, se sent o creu membre d'una classe cridada a exercir un paper dirigent dins la nació i que, en infinitat de detalls de la seva manera de vestir, la seva llengua, el seu sentit del decòrum, reflecteix, d'una manera menys instintiva, el seu afecte a aquest caràcter distintiu de grup i a aquest prestigi col·lectiu».

Aquestes reflexions de Marc Bloch sobre què cal entendre per burgès poden ser un estímul i una invitació a llegir aquest llibre sobre les elits gironines als segles XIX i

XX amb l'ànim d'esbrinar si, independentment de si eren hisendats, fabricants, comerciants, metges, farmacèutics, veterinaris, advocats o arquitectes, compartien determinats trets distintius de grup. I és que, tot i tractar-se de col·lectius molt heterogenis en el seu interior (aquesta és una de les conclusions que es desprèn del llibre), podien arribar a compartir uns orígens socials i familiars similars o uns espais de formació acadèmica (institut provincial, escoles religioses, universitat...), sociabilitat cultural (casino), sociabilitat professional (col·legis professionals) i poder polític (ajuntament i diputació).

Joaquim M. PUIGVERT
Coordinador del Cicle

Anna Gironella

**FONS DOCUMENTALS DE LA BURGESIA
GIRONINA: PROPOSTES PER A LA RECERCA**

La major part d'arxius catalans organitza la documentació que custodia segons un quadre de fons, que agrupa i ordena els diferents fons de l'arxiu en funció de les procedències. La normativa arxivística catalana (NODAC) defineix fons com a «Conjunt de documents, de qualsevol tipologia o suport, produït orgànicament i/o reunit i utilitzat per una persona, una família o un organisme en l'exercici de les seves activitats i funcions».

Aquests fons venen definits pels seus productors, i en funció del tipus de productor poden ser: de l'administració (local, autonòmica o de la Generalitat, perifèrica de l'estat, reial i senyorial, etc.), notariais, judicials, registrals, d'institucions, religiosos, d'associacions i fundacions, comercials i d'empreses, patrimonials i familiars, o personals. L'Arxiu Municipal de Girona (AMGi), en l'exercici de la funció de tutela sobre el patrimoni documental del municipi, custodia els fons de diverses persones, famílies i empreses vinculades a la ciutat de Girona.

L'objectiu d'aquesta conferència és presentar els fons documentals generats per la burgesia gironina, analitzar què contenen i quines informacions ens poden donar i proposar o plantejar recerques. Som conscients, però, que aquests fons constitueixen només part de les fonts documentals que es poden analitzar per estudiar aquest grup, o grups, socials i que, per tant, s'han de complementar amb les dades procedents d'altres àmbits. De fet, la resta de conferències del cicle ens mostraran estudis i aproximacions diverses als sectors que conformen aquestes elits o burgesies, alhora que delimitaran amb més exactitud quins són aquests sectors i quines són les seves característiques.

Parlarem principalment de tres tipologies de fons documentals vinculats a la burgesia i, en concret, de tres fons custodiats a l'Arxiu Municipal de Girona: el fons patrimonial d'una família d'hisendats, el fons Família Burguès; el fons d'empresa dels comerciants i industrials Felip i Josep Flores, el fons Fàbrica Flores; i el fons personal de Josep Maria Reitg i Martí, burgès afeccionat a la fotografia. Aquests tres fons ens serviran per aproximar-nos a les diferents tipologies documentals que contenen cadascun d'aquests tipus de fons i per considerar diferents possibilitats que tenen per a la recerca històrica.

Subratllem l'expressió «diferents possibilitats», que no vol dir les úniques. Com tampoc volem dir que aquestes siguin les úniques fonts documentals que podem utilitzar per a l'estudi de la burgesia gironina. En el mateix Arxiu Municipal de Girona, el fons Ajuntament de Girona i altres fons d'administracions públiques i de particulars i empreses, així com els fons custodiats en altres arxius de la ciutat, com per exemple l'Arxiu Històric de Girona, són també essencials per entendre en la seva complexitat el sorgiment i desenvolupament d'aquestes elits socials i les seves implicacions o aportacions al conjunt de la societat, economia i política de la ciutat de Girona i més enllà.

FONS PATRIMONIALS: EL FONS FAMÍLIA BURGUÈS

Fons patrimonials o familiars

Els fons patrimonials o familiars són els «[...] generats arran de la formació i l'administració d'un patrimoni. En la majoria dels casos farà referència a una família o entroncament de famílies que ha anat configurant i transmetent-se un patrimoni. L'exemple arquetípic al nostre país el constitueixen els arxius de masos» (*Quadre*, 1994, II: 3).

Molts d'aquests fons han estat generats per famílies d'hisendats, «els habitants més rics del camp gironí», els quals, en el trànsit del segle XVIII al XIX «[...] passaren en pocs anys d'autoconsiderar-se “pagesos” a autoqualificar-se com a “pagesos hisendats” o simplement “hisendats”. Es tracta dels mateixos personatges que els historiadors solem etiquetar com “burguesia agrària” o “burguesia rural”» (Congost, 1997: 51).

Però aquesta tipologia de fons també poden informar sobre patrimonis urbans o industrials, de la mateixa manera que també solen incloure documentació personal i professional de determinats membres de la família.

Els Burguès

Els Burguès eren una família d'origen pagès procedent d'Estanyol, municipi de Bescanó, els quals es van ennoblir al segle XVII quan van esdevenir ciutadans honorats de Barcelona i cavallers i es van instal·lar a la ciutat de Girona, en una casa al carrer de la Força, a l'actual número 13, coneguda com a casa Pla o casa Sambola. Van ocupar diversos càrrecs eclesiàstics i també en les institucions de govern de la ciutat de Girona. Tenien propietats a Estanyol, Vilablareix, Bes-

canó, la Tallada i, més enllà de les comarques gironines, a Sant Martí Sescorts (Osona); aquestes darreres es van incorporar al patrimoni familiar l'any 1727 arran del matrimoni entre Narcís de Burguès i de Font i Isabel Coromines i de Toralla. Al segle XVIII els Burguès van entroncar amb altres destacades famílies gironines, com els Caramany. L'any 1891 el patrimoni Burguès va passar a la família Sambola quan el darrer hereu, Josep de Burguès i de Caramany, va morir solter i sense descendència directa i va instituir hereu universal el seu nebot, Narcís Sambola i de Burguès.

L'escut dels Burguès, una castella de tres torres amb una cigonya al damunt, es pot observar a la façana de la casa de Girona que dona al carrer Ballesteries i que correspon al número 22, sobre una fornícula amb la imatge de sant Cristòfol, patró de la família, situada damunt una font pública construïda l'any 1888. El darrer hereu Burguès, Josep Sambola i Clapés, abandonà la casa de Girona durant els anys vint del segle XX i es traslladà definitivament al mas Coromines de Sant Martí Sescorts, epicentre de les propietats osonenques de la família.

La família Burguès disposava de dos arxius: un de situat a la casa del carrer de la Força de Girona, que feia referència a les terres i heretats gironines, i un altre de situat a l'armari de la capella del mas Coromines, a Sant Martí Sescorts. Ambdós arxius van patir ventures diferents, segons el destí de les cases on es conservaven. El fons documental de l'heretat gironina actualment es troba a la Biblioteca de Catalunya (fons Família Sambola – Burguès), on ingressà l'any 1923 per donació de Josep Terradas. L'any 1923 és probable que la família ja no visqués a Girona: a la dècada dels anys vint Josep

Sambola i Clapés es va anar desfent de les propietats gironines; així, l'any 1926 sabem que es van vendre les possessions que tenien a Bescanó, i igual com es desprenien del patrimoni immoble també es degueren desprendre del patrimoni documental.

El fons Sambola – Burguès de la Biblioteca de Catalunya està constituït per trenta-sis capsos, conté majoritàriament documents de 1639 a 1877 i s'organitza en dos grans subfons, segons la seva procedència. D'una banda, la documentació generada per la família Sambola abans de la seva unió als Burguès (1769-1819), en concret de Josep Sambola i Golart, apotecari de Girona que participà en la defensa de Girona durant la Guerra del Francès; del seu fill Ramon Sambola, que es va casar amb Marianna de Burguès; i del seu net Narcís Sambola, que va heretar el patrimoni Burguès quan va morir el germà de Marianna, Josep de Burguès de Caramany, sense descendència. D'altra banda, trobem la documentació de la família Burguès (1648-1889), formada per documents personals, comptes domèstics i exercicis escolars, així com documents sobre l'administració del patrimoni i assumptes judicials que fan referència principalment a les propietats de les comarques gironines. Finalment, un tercer grup, el més voluminós, està constituït per vint capsos de correspondència rebuda i emesa pels Sambola i els Burguès datada principalment entre 1710 i 1899. Cal esmentar que a l'Arxiu Capítular de Girona es conserva la correspondència personal rebuda pel militar Martí de Burguès i de Coromines, datada entre 1799 i 1803.

El fons Família Burguès de l'Arxiu Municipal de Girona va ingressar l'any 2016 per donació de Margarita Puigarnau,

de Tona, que guardava documentació que el seu marit havia recuperat d'un mas de la zona. El fons conté l'arxiu del mas Coromines, és a dir la documentació sobre el patrimoni osonenc dels Burguès i, també, sobre Josep Sambola i Clapés, el darrer hereu del patrimoni Burguès-Sambola.

El fons Família Burguès de l'AMGi

Els fons Família Burguès custodiat a l'Arxiu Municipal de Girona conté, principalment, documentació generada per la família Burguès i, en especial, per la gestió de l'heretat Coromines després de la seva annexió al patrimoni Burguès l'any 1727, tot i que també hi ha documentació anterior. A més, podem trobar-hi documents d'altres famílies relacionades amb la casa Coromines, com els Parrella, de Torelló; els Bergada, de Vic, o els Bover, de Ripoll; així com documents de la família Sambola, successors dels Burguès, en especial de Josep Sambola i Clapés.

Aquesta diversitat de procedències o productors dels documents correspon a les diferents famílies que es van anar incorporant a la nissaga i conformen els diferents subfons en què s'organitza la documentació. Un subfons, segons la NODAC, és la «[...] part d'un fons, que té una entitat diferenciada de la resta i es pot correspondre [...] amb ens incorporats per relacions successòries. El subfons té un productor propi i altres característiques específiques d'un fons [...]».

Així doncs, el fons Família Burguès de l'AMGi conté, en primer lloc, el **subfons Coromines**, format per documents generats per la família Coromines de Sant Martí Sescorts (Osona) durant els segles XVII i XVIII i que també inclou documentació d'altres famílies o avantpassats com els Par-

rella, de Torelló, o els Bover, de Vic. En segon lloc, el **sub-fons Burguès**, constituït per documents procedents de la gestió de les propietats osonenques efectuada a partir de la seva incorporació al patrimoni Burguès, que es faria majoritàriament a distància perquè la família estava instal·lada a Girona i l'administració es delegava a un majordom que residia al mas Coromines. Entre els majordoms que van generar i aplegar documentació destaquen Bonaventura Gallifa, Francesc Pujol, Sagimon Casadesús o Francesc Molist.

En tercer lloc, el fons inclou documentació de **Josep Sambola i Clapés**, el darrer hereu conegut del patrimoni Burguès, predominantment de la dècada dels anys vint. Nascut el 1879, el 1903 es casà a Girona amb Elvira de Llobet i de Pastors en un cerimònia íntima però fastuosa descrita al *Diario de Girona de avisos y noticias*, dirigit per Santiago Masó, amic íntim i padrí de noces del nuvi; el diari relata que «[...] acompanyaba a la gentil pareja selecta concurrencia de invitados, emparentados casi todos ellos con las aristocráticas familias de los novios». Josep Sambola fou un membre prototípic de la burgesia hisendada de Girona: advocat de professió i propietari d'un bast patrimoni rural i polític actiu, també va ser regidor de l'Ajuntament de Girona per la Lliga Regionalista i allotjà en diverses ocasions a Francesc Cambó. La documentació deixa entreveure com a partir del 1923 van augmentar els seus problemes econòmics. Pels volts d'aquell any s'instal·là definitivament a Sant Martí Sescorts, després de tancar la casa de Girona i liquidar la majoria dels seus negocis, a més d'haver de fer front a diversos excessos del seu fill, Narcís Sambola. Malgrat els seus problemes econòmics Josep Sambola i Clapés fou alcalde de Sant Martí Sescorts

durant la Segona República, per la Lliga, i també presidí l'Ajuntament després de l'entrada dels franquistes i fins a la seva mort l'any 1944. (Crosas, 2000:156).

La documentació de cadascun d'aquests conjunts s'organitza i classifica en quatre grans seccions que contenen diferents sèries documentals; aquestes agrupacions documentals són definides segons les funcions i tipologies dels documents que contenen. Les seccions en què es classifica la documentació dels fons patrimonials i familiars de l'AMGi són les que van proposar i descriure l'any 2002 Pere Gifre, Josep Matas i Santi Soler al seu treball sobre els arxius patrimonials:

- Documentació de caràcter personal i familiar
- Documentació constitutiva del patrimoni
- Documentació d'administració del patrimoni
- Documentació aliena

La **documentació de caràcter personal i familiar** està formada per les sèries documentals que no fan referència al patrimoni, solen ser documents sobre un o més membres de la família. Destaquen pel seu volum i interès la **correspondència** dels Burguès al llarg del segle XVIII i XIX, i per la seva curiositat els **receptaris, cançoners i altres textos literaris** aplegats pels Coromines i Burguès i que daten dels segles XVII i XVIII. La correspondència és la tipologia documental més abundant, entre els remitents i destinataris trobem familiars i coneguts que s'expliquen sentiments i vivències o es transmeten ordres i recomanacions; de fet, gran part de les cartes són dirigides pels Burguès als majordoms del mas Coromines, però també a notaris i procuradors.

Altres documents que hi podem trobar són un dibuix a color de l'escut dels Burguès, documents relacionats amb la biblioteca familiar o documentació administrativa, com són cèdules personals, llicències de caça i certificats del Registre Civil.

Són evidents les potencialitats per a l'estudi d'aquest tipus de documentació, especialment pel cas de la correspondència i les informacions que ens donen sobre la vida quotidiana de les persones, la història de la cultura i de les mentalitats o la història de la família. Part de la correspondència dels Burguès conservada a la Biblioteca de Catalunya i a l'Arxiu Capítular de Girona ha estat publicada i estudiada pel professor Xavier Anton.

La **documentació constitutiva del patrimoni** comprèn capítols matrimonials, compravendes, establiments, censals, deutoris, inventaris i plets, entre altres tipus d'escriptures de propietat vinculades als Burguès i a altres famílies emparentades o relacionades. També inclou títols i privilegis i, en menor mesura, marmessories i fundacions de causes pies.

Dins el subfons Josep Sambola Clapés la documentació d'aquesta tipologia recula fins al 1805 i fa referència als seus avantpassats, principalment a Josep Sambola i Golart, apotecari que havia exercit diversos càrrecs al municipi de finals del XVIII i inicis del XIX i que participà en la defensa de Girona durant els Setges de 1808 i 1809. La documentació d'aquesta branca és molt fragmentària i s'ha de complementar necessàriament amb els documents conservats a la Biblioteca de Catalunya.

Una menció especial, dins aquesta secció, és la documentació de tipus judicial. Per exemple la generada pel plet

entre les famílies Coromines (i més tard Burguès) i la família Parrella, tant pel seu volum com per la seva importància dins la història familiar i del patrimoni. En general, la documentació d'aquesta secció ofereix informacions molt útils per a la història econòmica i, en concret sobre la formació i transmissió dels patrimonis rurals.

La secció de **Documentació d'administració del patrimoni** o documentació econòmica és la més voluminosa: conté els documents referits a la gestió de l'heretat Coromines, efectuada pels majordoms de la família Burguès durant els segles XVIII i XIX, és a dir, a partir de la unió de les famílies l'any 1727, moment en què els propietaris van començar a alternar la residència entre Sant Martí Sescorts i Girona. Els majordoms del mas Coromines havien d'informar periòdicament els propietaris de tot el que succeïa a les finques d'Osona, a la vegada que aquests els transmetien ordres i consells; a més, els majordoms havien de retre comptes periòdicament amb la família Burguès. Per tant, la secció inclou els contractes de mitgeria signats pels majordoms del mas Coromines, els documents d'arxivament, llibres de comptes, llevadors per diferents conceptes (préstecs, collites, arrendaments de delmes, etc.), procures, arrendaments de terres, àpoques i rebuts de pagaments d'impostos (com contribucions territorials o contribucions extraordinàries). Entre aquesta documentació podríem incloure-hi la correspondència entre els Burguès i els majordoms del mas Coromines, que s'ha tractat a part per no disgregar-la de la resta de correspondència.

Si la documentació referida a la constitució del patrimoni oferia nombroses possibilitats en matèria d'història econòmica, en aquest cas les potencialitats es multipliquen expo-

nencialment i ofereixen dades sobre la gestió de patrimonis, sobre la història dels mètodes de comptabilitat però també per a la història arxivística, etc. La nòmina d'estudis sobre els patrimonis rurals a la regió de Girona és extensa, molts d'ells publicats o sorgits a l'abric de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.

Finalment cal parlar de la **Documentació aliena al patrimoni**, formada per aquells documents que no tenen una vinculació directa amb el patrimoni Burguès. Es tracta, predominantment, de documentació de caràcter municipal, com ara els cadastres del segle XVIII de Sant Pere de Roda (avui Roda de Ter) i Masies de Roda, i de Sant Martí Sescorts. De Sant Martí Sescorts destaquen les contribucions extraordinàries de la Primera Guerra Carlina i la correspondència de l'Ajuntament. Són documents aplegats pels majordoms del mas Coromines, alguns dels quals eren també col·lectors de les contribucions d'aquests municipis. Sant Martí Sescorts fou municipi independent fins el 1989, moment en què s'agregà a Santa Maria de Corcó – l'Esquirol. El paper que jugà la família Burguès durant la Primera Guerra Carlina o els càrrecs públics que exerciren els seus majordoms fa que no es pugui menystenir la utilitat del fons a l'hora d'estudiar la història de l'antic municipi de Sant Martí Sescorts. Com passa en molts altres municipis rurals de Catalunya, sovint la documentació de tipus municipal es conservava en masos particulars. Cal dir, però, que malgrat que Josep Sambola fou alcalde del municipi durant la Segona República, per a la Lliga, des del febrer de 1939 fins a 1944, en el fons pràcticament no es conserven documents ni personals, ni patrimonials, ni municipals, d'aquest període.

De tota manera, la importància d'aquest tipus de fons per a l'estudi de les institucions públiques es desprèn també d'altres tipus de documents que contenen. És evident que la correspondència dels Burguès i Sambola, que van exercir càrrecs públics o van ser membres de partits polítics, és clau en aquest sentit. I no és menys cert que aquesta documentació s'ha d'acabar i complementar amb la documentació municipal conservada, en aquest cas en el fons Ajuntament de Girona, que ens permetrà traçar la trajectòria política d'aquestes famílies, entre d'altres qüestions. En aquest sentit també és imprescindible resseguir les seves repetides aparicions a la premsa de l'època, tipologia documental d'una importància cabdal com a font d'informació.

FONS COMERCIALS I D'EMPRESES: EL FONS FÀBRICA FLORES

Fons comercials i d'empreses

El terme burgesia està fortament associat al grup de comerciants i industrials que a partir del segle XIX es van enriquir a través dels seus negocis i fàbriques i que progressivament van anar adquirint prestigi social i polític. Si bé la seva documentació també pot formar part de fons de tipus patrimonial o familiars, ens interessen ara especialment els documents vinculats a la gestió de les seves empreses. És a dir els fons comercials i d'empreses, que són els «[...] generats arran d'activitats comercials o empresarials desenvolupades per persones físiques o jurídiques» (Quadre, 1994, II: 2-3).

El Codi de Comerç de 1885 ja establia la conservació dels documents empresarials; aquesta normativa establia com a obligatòria la conservació de la documentació següent: llibre d'inventaris i balanços, llibre diari, llibre major, copiador de cartes i telegrams i llibre d'actes de les juntes generals i consells d'administració en el cas de societats i companyies mercantils. Aquests documents s'havien de conservar mentre durés el negoci i fins a cinc anys després de la liquidació de tota activitat. Per tant, l'estudi d'aquesta tipologia de fons pot aportar informacions molt importants per a la història econòmica, però també per a la història de la tècnica o la història social i laboral, com aspectes més rellevants.

Ens centrarem en la descripció del fons Fàbrica Flores de Sarrià de Ter, recentment ingressat a l'AMGi gràcies a la donació del seu propietari, Francesc Mitjans. Tot i que es troba fora del terme municipal gironí, es tracta d'una fàbrica fundada i gestionada per Felip Flores i Brugada, un dels protagonistes de la industrialització de la ciutat de Girona a mitjan segle XIX. Juntament amb altres homes *del comerç* com ell, és a dir, botiguers o comerciants reconvertits en propietaris industrials, va participar activament en la transformació industrial del Mercadal, iniciada arran de la desamortització i el posterior enderroc del convent de Sant Francesc i acompanyada de la privatització dels molins i l'aigua de la sèquia Monar. Com els seus companys de classe social i de negocis, aviat va diversificar i estendre, també a nivell geogràfic, els seus interessos industrials.

Felip Flores i Brugada i Josep Flores i Valls

Felip Flores i Brugada va néixer l'any 1806 a Barcelona, fill d'un botiguer de robes d'origen castellà. Ja de petit, la seva família s'instal·là a Girona, on el pare regentava una botiga de robes sota els arcs de la plaça de les Cols. L'any 1838 es documentà la participació de Felip Flores en la gestió del Teatre Municipal, però en el padró de veïns de Girona consta com a comerciant, casat amb Antònia Valls, de Figueres. L'any 1840 ja havia diversificat els seus negocis i havia encaminat els seus interessos cap a la indústria: aquell any ell i Miquel Armengol van obtenir la concessió dels molins del Mercadal amb l'objectiu d'aconseguir suficient aigua de la sèquia per alimentar els seus projectes industrials, cosa que aconseguiren el 1841. El 1842 formà part de la constitució de la companyia Oliva, Flores i Cia., precursora de la primera fàbrica de paper continu de Catalunya -segona de l'estat espanyol- La Gerundense. I l'any 1845 també signà l'acta de constitució de la societat La Aurora, una altra fàbrica de paper continu, aquesta situada a la riba del Ter, en els antics molins de Pedret.

Com a membre d'aquesta emergent burgesia comercial i industrial, la seva puixança a nivell econòmic va anar paral·lela a la seva creixent participació en la vida cultural i política de la ciutat de Girona: les seves inversions van afavorir la transformació del sector productiu de la ciutat i també la seva fesomia i urbanisme. També trobem a Felip Flores, regidor de l'Ajuntament de Girona entre els anys 1860 i 1862, el qual va intervenir, entre d'altres assumptes, en l'expropiació de terrenys prèvia a l'arribada del tren a la ciutat.

Però Felip Flores va mantenir i desenvolupar el seu in-

terès i la seva especialització en la indústria paperera i l'any 1864 comprà una finca a Sarrià de Ter amb la idea de construir-hi una fàbrica destinada a la fabricació de pasta de paper, que havia de proveir exclusivament a La Aurora. La fàbrica es va començar a edificar el 1869 i es va inaugurar l'1 d'abril de 1870. L'any 1872 es constituïa com a societat amb participacions: els socis ja es coneixien i compartien negoci, ja que eren els mateixos que integraven la societat La Aurora.

El seu fill, Josep Flores i Valls, estudià a la universitat i esdevingué advocat. A part de la seva formació en dret, el trobem molt present en el món dels negocis, especialment col·laborant amb el seu pare. A la mort de Felip Flores, l'any 1874 a Amèlie les Bains -destí termal molt concorregut per la burgesia de l'època-, Josep va assumir la direcció de la fàbrica de Sarrià. Una generació després la família s'havia consolidat entre l'elit industrial de la ciutat i Dolors Vicens i Flores, filla de Dolors Flores i Valls, es casava amb Cosme Reitg González, propietari de La Aurora, creant un nou node en la xarxa que unia les principals famílies burgeses de la ciutat.

El fons Fàbrica Flores

Malauradament no tenim constància de la conservació del fons personal i patrimonial de Felip Flores i el seu fill Josep Flores, que ens permetria analitzar l'evolució de la família i la resta de negocis. En canvi, sí que s'ha conservat part de la documentació de l'empresa que van fundar i que ens serveix per analitzar com gestionaven i explotaven les seves fàbriques i inversions; es tracta del fons Fàbrica Flores.

Aquest fons conté la documentació relativa a la fàbrica Flores de Sarrià de Ter, d'ençà de 1869 i fins a 1894, predo-

minantment. Es tracta sobretot de la documentació de gestió de la fàbrica mentre fou controlada per Felip i Josep Flores, tot i que conservem documentació notarial posterior, datada fins a 1930 aproximadament. La fàbrica era dirigida pels Flores, però des que inicià les seves activitats l'any 1870 era administrada per un majordom, Esteve Mitjans i Brugada, casat amb Eulàlia Flores i Valls, els quals vivien a la casa annexa a la fàbrica. Eulàlia havia rebut, en el moment de casar-se, la botiga de roba que la família tenia a la plaça de les Cols, però aviat la vengué, ja casada, per instal·lar-se a Sarrià. Esteve Mitjans era llauner i vivia amb els seus pares al carrer Balleseries: el seu pare, també llauner, havia estat alcalde de barri de Girona i la seva família materna, els Brugada, eren flequers. Esteve i Eulàlia van tenir dues filles, Anna (Anita) Mitjans i Flores i Concepció, que morí essent un nadó, segurament molt poc després de la mort de la seva mare, ocorreguda el gener de 1871.

L'any 1874 va morir Felip Flores i el seu fill Josep va assumir la propietat i la direcció de l'empresa, mentre que Esteve Mitjans continuà essent-ne el gerent. Josep Flores també va morir relativament jove, el febrer de 1892, solter i sense fer testament. A la seva mort els seus béns foren repartits en tres lots entre les seves germanes, nebots i nebodes. Anita Mitjans i Flores rebé la propietat de la fàbrica de Sarrià, administrada pel seu pare Esteve Mitjans.

Malgrat que la documentació de la fàbrica Flores sigui la més voluminosa i principal, el fons també conté documentació notarial vinculada als avantpassats d'Esteve Mitjans i Brugada, la qual constitueix el subfons Mitjans Brugada. Es tracta majoritàriament de capítols notariaus, testaments i altres

escriptures datades entre 1751 i 1904.

El fons de la fàbrica Flores està format, en concret, per vint-i-set lligalls, que contenen principalment factures i rebuts, cinc llibres de comptes i vuit carpetes amb documentació notarial. Com hem avançat anteriorment la documentació econòmica fa referència majoritàriament al període en què la fàbrica fou dirigida pels Flores, en canvi s'han conservat escriptures notariales (de constitució de societats i transmissió de béns) posteriors, és a dir relatives a la propietat d'Anita Mitjans i Flores, si bé en la majoria d'elles aquesta actuà per mitjà de la seva apoderada Gregoria Teresa Garcia i Puigdemont, segona muller d'Esteve Mitjans. El 1898 Anita Mitjans i Flores havia professat a la congregació de religioses de Jesús Maria, a Barcelona.

A l'AMGi organitzem la documentació dels fons comercials i d'empreses en les següents seccions o quadre de classificació:

- Direcció
- Administració general
- Gestió dels recursos humans
- Gestió econòmica
- Gestió de la producció
- Gestió comercial

La secció de **Direcció** agrupa la documentació referida a la constitució i organització de les empreses. Hi podem trobar estatuts, documents sobre la gestió duta a terme pels gerents i directius de l'empresa, actes dels òrgans de govern, com les reunions del consell d'administració o de la junta general d'ac-

cionistes, però també documentació sobre valors i accions, estudis i memòries o la correspondència de direcció.

En el cas del fons Fàbrica Flores, aquesta secció està formada pels documents referits a la constitució de diferents societats mercantils, la primera de 1872, quan es constituí la societat accidental o de comptes de participació entre Felip Flores i Brugada i altres socis que aportaren capital al projecte. La mort de Josep Flores i Valls, que no havia fet testament, l'any 1892, va requerir la dissolució de la societat l'any 1894. De fet, a partir d'aquest any, el fons conté bàsicament documentació referida al repartiment de béns, entre ells la fàbrica, de Josep Flores i Valls.

En aquesta secció també s'hi ha inclòs la documentació referida al salt d'aigua del Ter, que proporcionava la força motriu a la fàbrica, en concret els informes i estudis sobre l'aprofitament de l'aigua, sobre les obres de manteniment necessàries, etc. El salt d'aigua també generava energia elèctrica, que l'any 1894 va ser aprofitada per alimentar l'enllumenat elèctric de Sarrià de Ter gràcies a la cessió d'Anita Mitjans i el seu pare. De fet, al llarg del segle XX l'explotació de l'energia elèctrica a les instal·lacions de la fàbrica Flores va anar prenent importància i va conduir a la creació de la Central Elèctrica Mitjans.

La secció d'**Administració general** engloba els documents referits a la gestió administrativa i jurídica d'una empresa. Entre les tipologies documentals més assenyalades hi ha la correspondència o els contenciosos en què s'ha vist implicada l'empresa. En el fons Fàbrica Flores s'ha conservat molt poca documentació d'aquesta secció: la correspondència és molt escassa i els contenciosos es poden resseguir, bàsica-

ment, a través de la comptabilitat, en els assentaments que recullen els pagaments a advocats i procuradors.

Una altra sèrie documental que se sol incloure en aquesta secció, però de la qual no en tenim documents en el fons Flores, és la que fa referència a la gestió de les instal·lacions, com serien els projectes, inclosos els plànols de construcció d'edificis, la instal·lació de maquinària, etc. No obstant això, sí que s'han conservat factures i rebuts relatius a la compra de material per a la construcció de la fàbrica i la maquinària, molts d'ells procedents d'empreses franceses. També s'han conservat descripcions de la tecnologia emprada a la Fàbrica Flores en la premsa de l'època, com la que recull la crònica de la inauguració de la fàbrica publicada al diari *El Vigilante* de 14 d'abril de 1870.

Els documents vinculats a la **Gestió dels recursos humans** fan referència a la contractació del personal, les retribucions, les prestacions socials, el règim laboral, el règim disciplinar, l'elecció dels seus representants sindicals, la formació i el perfeccionament dels treballadors, la prevenció de riscos i la vigilància a la salut. En el fons Fàbrica Flores hi ha poca documentació sobre aquestes qüestions, però sí que han quedat les relacions de pagaments de jornals de 1869 a 1894. Aquests registres permeten resseguir l'evolució de la plantilla de la fàbrica Flores, els seus salaris i la seva especialització.

La documentació més voluminosa del fons és la relativa a la **Gestió econòmica**. Aquesta secció inclou des de l'elaboració i control dels pressupostos, la gestió dels ingressos i de les despeses, la tresoreria, la contractació de crèdits i d'hypo- teques i del compliment amb les obligacions fiscals. En el

cas de la fàbrica Flores s'han conservat dos llibres d'inventaris i balanços que registren periòdicament la situació del negoci (1878-1896), dos llibres diaris on s'anoten cronològicament els fets comptables, assenyalant si són d'entrada o de sortida (ingressos o despeses) i el seu import (1871-1901) i dos llibres majors on se sistematitzen i classifiquen segons els comptes les anotacions del diari (1871-1901).

A més d'aquests llibres de comptabilitat, la documentació econòmica està constituïda per vint-i-sis lligalls en format quart, que contenen factures i rebuts diversos, organitzats cronològicament –any a any- entre 1869 i 1894 i que porten com a títol «Documentos de pago». Factures per la compra de fusta, sobre el manteniment de la maquinària i, també, derivades de la inauguració de l'empresa l'1 d'abril de 1870, i gràcies a les quals sabem que aquell dia es va oferir un refrigeri amb cava, pastissos i cigars als convidats, que es va llogar un òmnibus i que es va fer un vestit nou per a la imatge de la Verge de l'església de Sant Pau de Sarrià de Ter.

Aquesta documentació és d'una evident utilitat a l'hora d'estudiar el volum i característiques del negoci en qüestió. També és d'un gran interès per analitzar les formes de gestionar i administrar aquestes empreses, és a dir per a la història de la comptabilitat. Pel cas gironí hem de destacar l'estudi d'Helena Benito sobre les empreses dels Ensesa, centrat en l'anàlisi dels llibres de comptabilitat de la Farinera La Montserrat.

En aquesta secció també s'hi inclouen els documents referits al pagament d'impostos o obligacions fiscals de les empreses. En aquest àmbit destaquen i són de gran interès els documents referits a la contribució industrial i de comerç.

Aquesta és una font fiscal imprescindible per conèixer l'evolució de la indústria. S'implementà el 1845, amb la reforma de Mon, i gravava qualsevol activitat industrial, de comerç, professió, art i ofici. Era un impost directe que tenia una part fixa i una altra variable i proporcional a l'activitat; l'estat fixava la quantitat que s'havia de recaptar a cada municipi i la base impositiva segons l'activitat o pel nombre i tipus de màquines. L'estudi dels repartiments anuals d'aquest impost, la «matrícula industrial i de comerç», permet estudiar l'evolució de les activitats comercials i la indústria; a més també permet l'anàlisi dels llistats de contribuents industrials, comercials i professionals, alhora que n'especifica la tarifa i la professió per a la qual tributaven. En aquest sentit són útils també les dades estadístiques globals, referides a la província de Girona, que publicà P. Martínez de Quintanilla l'any 1865 a *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. En el fons de la fàbrica Flores hi ha els rebuts del pagament de la contribució d'alguns anys i també documentació sobre la baixa de la contribució industrial l'any 1894 amb motiu del canvi de nom; recordem que aquell any Anita Mitjans Flores assumeix la propietat i direcció de l'empresa com a hereva del seu oncle Josep Flores i Valls.

Entre els lligalls de *Documentos de pago* hi trobem documents que podríem incloure en les dues darreres seccions en les que se sol classificar la documentació empresarial: documents sobre **Gestió de la producció** i sobre **Gestió comercial**. La primera secció sol recollir la documentació sobre la gestió dels estocs, de les entrades i sortides de mercaderies, del control de la fabricació, del control dels costos en la fabricació de productes, del control del consum de matèries pri-

meres, dels controls de qualitat, dels treballs d'investigació i del desenvolupament de nous productes i mètodes de fabricació. És a dir, tot allò vinculat a la producció i a la fabricació. La segona secció pot contenir documents sobre les importacions i exportacions de mercaderies, les negociacions amb clients i proveïdors, el control de les compravendes, la gestió de la compra i transport de primeres matèries i la gestió de la venda i transport de productes. Com dèiem, en el cas de la Fàbrica Flores aquesta documentació es pot trobar barrejada entre les factures i rebuts continguts en els lligalls.

Malgrat la disponibilitat de tota aquesta documentació, cal remarcar que és imprescindible comparar i complementar l'anàlisi d'aquest fons documental amb els fons municipals, ja siguin de l'Ajuntament de Girona o de l'Ajuntament de Sarrià, per completar la imatge dels Flores, dels seus negocis i de la seva participació en la vida social i política d'ambdós municipis. Però l'anàlisi s'ha d'ampliar més enllà, per exemple estudiant també la documentació de les associacions o entitats culturals i polítiques on participaren i que definiren o caracteritzaren la sociabilitat d'aquest grup social. De la mateixa manera que podem resseguir-ne els vincles i les relacions amb altres comerciants i famílies de la ciutat, els fons documentals de les quals també s'han conservat.

FONS PERSONALS

Finalment descriurem breument els fons personals, «[...] aquell conjunt de documents que ha aplegat una persona al llarg de la seva vida en l'exercici de la seva activitat professional, intel·lectual, econòmica, etc.» (Quadre, 1994, II: 3).

Normalment són fons molt heterogenis i, a més de documents d'àmbit personal, poden contenir documents relatius a la família i al patrimoni, a les institucions on participà la persona productora o documents aplegats amb voluntat col·leccionista. No obstant això, cal assenyalar l'interès dels documents generats per les activitats creatives, professionals, socials i polítiques dels productors. És a dir els que fan referència a les seves creacions literàries, artístiques o científiques; els documents vinculats amb el seu ofici, si és que en tenien o l'exercien; o les cartes que s'enviaven entre amistats i parenteles.

Entre els fons textuais de l'Arxiu Municipal de Girona hi ha els arxius personals d'hisendats, industrials i comerciants, membres indiscutibles dels grups socials que acabem de tractar i que visqueren entre el segle XIX i les primeres dècades del segle XX. Però també hi ha fons de professionals liberals, la majoria fills de famílies acomodades que pogueren estudiar a la Universitat i obtenir una titulació, si bé en força casos no els va caldre exercir la professió.

Volem ressaltar, per exemple, el **fons Joaquim Botet i Sisó** (1846-1917). Era fill d'una família de botiguers de Girona originària de Lloret de Mar, que pogué sufragar-li la carrera de Dret a Barcelona. No obstant això, Botet i Sisó destacà com a arqueòleg i numismàtic i per la seva carrera dins el catalanisme polític i cultural; el seu fons està format per correspondència, a més d'apunts i notes manuscrites, bàsicament de temàtica històrica i arqueològica, i fragments de llibres i publicacions.

I també cal assenyalar el **fons Josep Pascual i Prats** (1854-1931), que fou la primera persona que va donar la seva do-

cumentació i biblioteca a l'Arxiu Municipal de Girona. El doctor Pascual i Prats, entre molts altres càrrecs, fou el primer president del Col·legi de Metges de Girona i, com a metge, tenia com a pacients aconduïts els Sambola de Burguès, alhora que atenia els treballadors de la fàbrica Flores (Brugada, Vila, 1999: 31). Entre la documentació conservada destaca aquella que fa referència a la seva formació acadèmica, és a dir, apunts de les assignatures que estudià i títols i diplomes aconseguits; els originals dels articles científics que publicà o els documents vinculats als congressos mèdics on participà. Però la documentació més abundant és la correspondència, en total més de set mil cartes de tipus personal i professional.

Finalment, però, volem aturar-nos i presentar un fons que no conté documentació textual, escrita, sinó que està constituït per documents en imatge, és a dir fotografies. Es tracta del **fons Josep M. Reitg Martí**. Aquest fons no està dipositat a l'Arxiu Municipal de Girona: l'Ajuntament de Girona, a través del Centre de Recerca i Difusió de la Imatge (CRDI), només en té reproducció digital; els originals els conserva la família Reitg de Girona. El fons està format per un total de sis-cents catorze fotografies, bàsicament retrats familiars, de seguiment d'esdeveniments i d'excursions per l'entorn més proper a la ciutat de Girona, datades entre 1900-1950. És un fons personal produït arran de l'activitat de Josep M. Reitg com a fotògraf afeccionat.

L'hem escollit per evidenciar l'enorme potencial de les imatges per explicar-nos i, valgui la redundància, retratar la vida i l'entorn d'aquests grups socials que conformen la burgesia o les diferents burgesies que hem analitzat en els apar-

tats anteriors. Josep M. Reitg, com els altres fotògrafs aficionats de la seva època, fotografiaren la seva família, les cases on vivien, els masos de la seva propietat i les persones que els treballaven, els llocs per on passejaven i estiuiejaven, les fàbriques que regentaven, etc. Tots aquests temes els trobem en la fotografia de Reitg, com els podem trobar també en el fons del dentista Lleó Audouard, de la família Boschmonar o de l'industrial Carles Batlle Ensesa (Iglésias, 2017: 54-57).

L'elecció del fons Josep M. Reitg tampoc és casual: ens permet parlar d'allò que uneix tots aquests grups burgesos, famílies que vivien de les seves propietats rurals o industrials, que no les treballaven directament, sinó que els reportaven rendes i beneficis. Unes visqueren una eclosió a partir del segle XIX i altres començaren un procés de decadència, però compartien el fet de ser elits, de constituir la classe benestant a nivell econòmic i la classe dirigent a nivell polític. Unes famílies que, vinguessin d'on vinguessin les seves rendes, van tendir, al llarg del segle XIX, a barrejar-se entre elles i a consolidar o refermar el seu paper social, polític i econòmic.

Josep Maria Reitg i Martí era fill i hereu de Pius Reitg i González, un dels socis de L'Aurora, com el seu germà Cosme Reitg i González. De fet, l'administració de L'Aurora, en un determinat moment, recaigué sobre la vídua de Cosme Reitg, Dolors Vicens i Flores, neta de Felip Flores i Brugada, un dels socis fundadors de l'empresa. Cosme i Dolors s'havien casat el 1877 i ella assumí la part de Cosme a la seva mort, ocorreguda l'any 1890. Josep Maria formava part d'aquest grup d'industrials que protagonitzaren l'auge i també la davallada- de la manufactura paperera de Girona.

Com a propietari industrial fotografià les instal·lacions i els treballadors de L'Aurora, així com els seus socis i les seves famílies.

L'any 1909 Josep Maria Reitg es casà amb Pilar Simon de Pastors, en una cerimònia que el *Diario de Gerona de avisos y noticias* va descriure com a «boda aristocràtica». Pilar era filla per part de pare d'una família d'hisendats procedents de Tortellà, els Simon, que tenien casal a la plaça de la Catedral número 1, i per part de mare de la família de Pastors, que vivien a la plaça de la Catedral número 2. La seva cosina per part de mare era Elvira de Llobet i de Pastors, que l'any 1903 es va casar amb Josep Sambola Clapés, el darrer hereu de l'antiga família d'hisendats, els Burguès.

Josep Maria retratà amb profusió la seva muller Pilar, moltes vegades portant el seu fill Narcís en braços, i la seva família política, els Simon. Ens ha deixat nombroses imatges de la casa on visqueren a la plaça del Vi, de les visites i estades que feren als seus masos de Cistella o Vilobí d'Onyar, de la casa pairal del Simon a Tortellà, de les excursions i passejos que feia la família a rústegues fonts o a la Devesa, etc. Són imatges on contrasta la finor dels vestits i figures dels amos i propietaris respecte de la rudesia i senzillesa dels rostres i robes dels masovers i treballadors; on s'evidencien les diferències que hi havia entre uns i altres.

BIBLIOGRAFIA

ANTON, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*. Girona: Centre d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 2005.

ANTON, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*. Bellaterra-Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, 2013.

BENITO, H. *Harinera La Montserrat (1898-1936). Aproximació a la història empresarial de los Ensesa de Girona (c. 1880-c.1989)*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 2005.

BRUGADA, J.; VILA, A. «Els Flores, una nissaga de fabricants de paper. La indústria paperera a Sarrià (s. XIX)». A: *Parlem de Sarrià*, núm. 27 (1999), p. 20-32

CONGOST, R. «De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)». A: *Recerques: història, economia, cultura*, 35 (1997), p. 51-72

CROSAS, J. *Memòria de la guerra. L'Esquirol (Osona), 1931-1940*. Tarragona: El Mèdol, 2000.

«El quadre de fons dels arxius». A: *Arxius. Butlletí del Servei d'Arxius*, 2 i 3 (1994), p. 1-4; 1-3.

GIFRE, P.; MATAS, J.; SOLER, S. *Els arxius patrimonials*. Girona: CCG-Associació d'Història Rural de les comarques gironines, 2002.

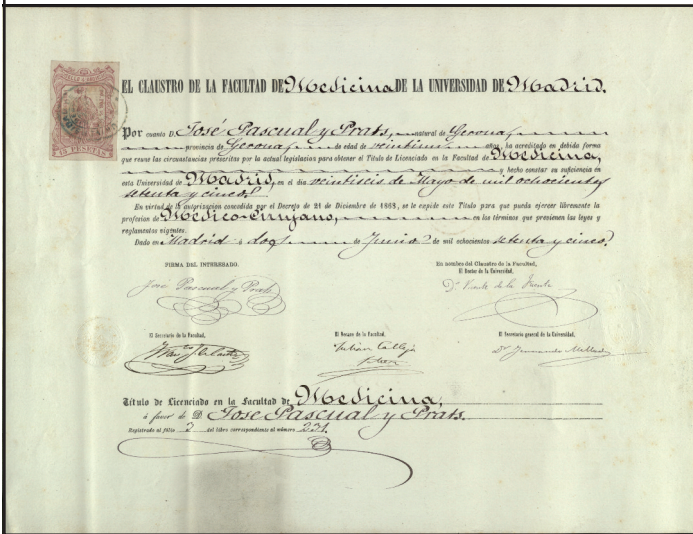
IGLÉSIAS, D. «Els fons del Centre de Recerca i Difusió de la Imatge (CRDI): fotografies per a un relat històric». A: *Fotografiar Girona (I). Creació, tècnica i memòria. Conferències a l'Arxiu Municipal*. Girona: Ajuntament de Girona, 2017, p. 33-69.

NADAL, J. «La Gerundense (1842-1973): una fàbrica de paper». A: *Girona al segle XIX*. Girona: Gothia, 1978, p. 113-131.

TAULÉ, A. «L'organització dels arxius històrics d'empresa. Anàlisi de la funció comptable». A: *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, 10 (1995), p. 91-103.

Joaquim M. Puigvert

ELS PROFESSIONALS LIBERALS DEL SECTOR SANITARI: UN GRUP SOCIAL BURGÈS?

Comencem per definir què són les professions liberals. Es tracta de professions per les quals es requereix un títol acadèmic de caràcter superior o universitari. També són conegudes com a professions titulades o científiques. Des de la Revolució Liberal dels anys 1833-1843, amb la desaparició de les corporacions gremials, s'introduí l'exercici lliure de les professions, si bé l'Estat es reservà el control de l'exigència de la titulació acadèmica i la lluita contra tota mena d'«intrusismes». El període cronològic que tractarem va, bàsicament, de 1850 a 1936, si bé en alguns casos s'arribarà a mitjan segle XX, i parlarem dels metges, farmacèutics i veterinaris. En aquest mateix cicle, Rosa M. Gil ens parlarà dels arquitectes. Malauradament els advocats no disposaran d'una sessió monogràfica per falta d'un mínim de recerques sobre el tema. El conjunt de professionals liberals constituïa un col·lectiu rellevant a la ciutat des d'un punt de vista social, polític i cultural (en bona part d'ells es nodria el sector intel·lectual), però no pas de d'un punt de vista numèric. A mitjan segle XIX, certament, eren col·lectius de dimensions força reduïdes. A Girona, per exemple, el 1851 hi havia quinze metges, nou farmacèutics i set veterinaris (en rigor, tots ells manescals o *albéitares*, ja que no havien anat a Madrid a obtenir el títol de veterinari a la que, aleshores, era l'única Escuela de Veterinaria, fins el 1847, quan s'obriren les escoles de Saragossa, León i Córdoba). Al 1900, segons la *Guia Judicial de Catalunya*, a la ciutat dels quatre rius hi havia trenta-tres advocats, setze dels quals exercien i els altres no. En el conjunt de la província el 1906 segons la *Guia Industrial* hi havia cent cinquanta-tres professionals del món de les lleis (vuitanta-un advocats, trenta-cinc notaris i cinquanta-set procuradors), cent noranta-

sis metges i nou dentistes, cent vint-i-nou veterinaris i cent catorze farmacèutics. Si bé metges, farmacèutics i veterinaris eren professionals presents en el món rural des de temps reculats (presència que es reforçà al llarg del segle XVIII) n'hi havia una més gran concentració a les ciutats, en especial a la capital de província, factor que contribuïa a reforçar-ne la capitalitat més enllà dels aspectes administratius i polítics. Quan molts pagesos i veïns dels pobles dels voltants de Girona acudien al mercat del dissabte, a vendre o a comprar, molt sovint aprofitaven l'ocasió, també, per demanar els corresponents serveis a diversos professionals que hi residien.

Quadre 1. Professionals de la sanitat a la ciutat de Girona el 1851

Metges

Miquel Ametller (Dr., JPS 1842)
Josep Buscarons Vidal (Dr.)
Antoni Casadevall (Dr.)
Pere Casadevall Roura (Ll.)
Benet Escarrà Feliu (Ll.)
Ramon Gorgas (cirurgià de 3a)
Joaquim Jubert (Ll.)
Antoni Ministral (Ll.)
Francesc Montaña (Ll.)
Josep Porcalla Diumer (Dr., JPS 1842)
Joan Porcalla Giralt (Ll.)
Ameri Ros (Ll.)
Francesc Tiemols (Ll.)
Jaume Valentí Rovira

Farmacèutics

Francesc Antonio Carreras Campdurà (Ll.)
Pau Cortada (Dr., JPS 1842)
Vicenç Garriga (Ll., JPS 1847, subdelegat de sanitat)
Josep Jubert (Dr.)
Josep Llach (Ll.)
Josep Martí (Ll., JPS 1847)
Salvi Oliz Castellar (Dr.)
Francesc Veray Aliñà (Ll.)
Francesc Vives Colomer (Ll.)

Veterinaris

Pere Alemany (M., JPS 1850)
Josep Gimbernat (M.)
Antoni Honrat (M.)
Salvi Majó Puig (M.)
Ginés Sampol Púbol (M., JPS1854)
Pere Serra Vila (M.)
Joan Verdaguer (M.)

Font: elaboració a pròpia a partir de l' Arxiu Històric de Girona, Diputació, 4364.

Dr.: doctor; Ll.: Llicenciat; M.: manescal; JPS: Junta provincial de Sanitat

Quadre 2. Professionals liberals a la província de Girona segons el cens de 1860

Catedràtics i professors	47
Advocats	150
Escribans i notaris	81
Procuradors	42
Metges i cirurgians	278
Apotecaris	134
Veterinaris i manescals	158
Arquitectes i mestres d'obra	21

Font: elaboració pròpia a partir de Quintanilla (1865:49).

Plantegem-nos la bateria de qüestions que intentarem respondre: quins orígens socials tenien els professionals liberals? De quina manera practicaven la professió? On s'ubicaven dins la ciutat les seves consultes, despatxos o oficines de farmàcia? Per quins motius a finals del segle XIX i inicis del XX sorgeixen els col·legis professionals oficials?

En qualsevol dels casos es tracta d'una temàtica rellevant des d'un punt de vista històric. Malauradament per Catalunya i per Girona ens falten moltes més recerques de base. La historiografia sobre la burgesia emprenedora, ja sigui industrial, agrària o financera, ha estat, certament, molt més desenvolupada, tal com ja fa temps va assenyalar Àngels Solà. Per dir-ho de manera clara, estem força lluny de les recerques desenvolupades a diversos països europeus, de la mà d'Adeline Daumard, Jürgèn Kocka i Alberto Maria Banti, entre d'altres. Amb tot, en l'àmbit hispànic i català, podem desta-

car els treballs pioners de Francisco Villacorta sobre les corporacions professionals; de Stephen Jacobson sobre els advocats; de Carles Sirera sobre els professors d'institut, i els de Joaquim M. Puigvert i Rosa M. Gil sobre els professionals de la sanitat i de l'arquitectura.

Malgrat la manca de moltes recerques intentarem donar una visió general del tema, ni que sigui plantejant hipòtesis i problemes que en el futur podrien ser aprofundides i convertir-se en l'objecte d'una investigació més sistemàtica.

Orígens socials

Que en termes generals els orígens socials dels professionals liberals fossin majoritàriament benestants és del tot coherent amb el disseny que el liberalisme moderat o conservador de mitjan segle XIX va fer del sistema educatiu, en la mesura que els estudis de batxillerat (requisit per entrar a la universitat) i els estudis universitaris, vanvan ser dissenyats per a les classes mitjanes i altes que poguessin pagar-se uns estudis (especialment els universitaris) que eren cars, llargs i implicaven desplaçar-se a les poques ciutats que disposaven de facultats universitàries, que en el cas dels gironins representava anar a Barcelona, capital del districte universitari de Catalunya i Balears, quan no a Saragossa o a Madrid. En efecte, tal com va dir ben gràficament Antonio Gil de Zárate, el principal artífex del sistema educatiu liberal, en el seu llibre *De la instrucción pública en España* (1855): «[...] tal es la doctrina que han seguido las modernas reformas. En ins-

trucción primaria, enseñanza gratuita para todo menesteroso, pero no más que para los menesterosos, y aun siendo posible en estos, el pago de una pequeñísima retribución a fin de interesarlos en asistir a la escuela. En instrucción secundaria, matrículas que estén al alcance de las fortunas medianas, pero que no liberten al gobierno de la obligación de costear la mayor parte de la enseñanza. En las carreras cuyo título habilita para una profesión, poner todos los obstáculos de dinero, tiempo, estudios, con el objeto de impedir que en ellas ingrese un número superior al que necesita la sociedad, porque de lo contrario, esta y ellos quedan a la vez perjudicados». S'haurà de convenir que aquest text resumeix de manera diàfana el model elitista de la universitat dels liberals. Es tractava d'un model del tot coherent amb el sistema polític dissenyat pel liberalisme conservador, basat en el principi del sufragi censatari masculí, que no seria derogat fins el 1890 amb la implementació del sufragi universal masculí; sufragi censatari que, el 1846, concedia drets polítics als ciutadans masculins que paguessin 400 rals de contribució directa o de 200 rals en el cas de les anomenades «capacitats», és a dir, els doctors i llicenciats, els advocats amb un any d'estudi obert, els metges, cirurgians i farmacèutics amb un any d'exercici o els arquitectes, pintors i escultors amb títols de les Acadèmies de les nobles arts. En qualsevol dels casos la universitat elitista dels liberals tenia ben poc a veure amb la universitat massificada fruit de les polítiques de l'Estat del benestar que es comença a implementar a Europa després de la Segona Guerra Mundial i que a Espanya no arribarà, recordem-ho, fins a les darreries dels anys 60 i inicis del 70 del segle passat.

En el cas de Girona, el perfil social benestant dels estudiants de l'Institut Provincial queda del tot corroborat per les recerques desplegades per Joan Olòriz. D'un total dels quatre-cents cinquanta-set alumnes del període 1859-1868, dels quals s'ha pogut esbrinar la categoria socio-professional dels pares, el resultat és que els dos grups socials més ben representats són el dels hisendats o propietaris rurals rendistes (el 38,7%) i el dels professionals liberals (23,8%), seguit pels comerciants (10,7%), artesans (6,3%), militars (5,2%), fabricants i industrials (4,1%), empleats (3,7%), mestres i professors (3,5%), jornalers fabrils (2,1%) i jornalers del camp (1,5%). Si sumem els percentatges de fills de comerciants, artesans, militars, fabricants i industrials, empleats, mestres i professors, tots plegats arriben a un 33,5% de l'alumnat; darrera d'aquestes categories podien amagar-se condicions econòmiques i socials prou heterogènies, de manera que per a petits artesans, comerciants o empleats, enviar els fills a estudiar batxillerat i a la universitat podia representar un gran esforç que valia la pena en la mesura que podia suposar una via de mobilitat social ascendent. Ens falten estudis de la composició social dels estudiants de les escoles religioses introduïdes a la ciutat, ja fossin els Maristes (d'ençà el 1887) o La Salle (d'ençà el 1906). En qualsevol dels casos la sociologia dels estudiants de l'Institut Provincial (i possiblement de les escoles religioses abans esmentades) és del tot coherent amb les característiques de la Girona de mitjan segle XIX: una capital d'una regió agrària important en què, tal com han mostrat les recerques de Rosa Congost i de Mònica Bosch, el grup dels hisendats/rendistes és el nucli més preminent d'entre les elits; però també una capital de província amb un sec-

tor de serveis prou diversificat en el qual sobresortien els professionals liberals.

Molts professionals liberals de la Girona contemporània eren fills o germans d'hisendats: és el cas del farmacèutic Francesc Veray Aliñà, que apareix al cens de professionals de sanitat de 1851 vinculat a la família hisendada procedent de Celrà; amb cronologies més avançades del segle XX trobem altres farmacèutics vinculats a famílies hisendades; és el cas de Narcís Simon de Pastors (1893-1979), de la família hisendada procedent de Tortellà, o dels Ciurana, amb propietats agràries a Riudellots de La Selva.

Pel que fa els metges, no pas pocs tenien també els seus orígens en el grup dels hisendats: és el cas, per exemple, de Pere Ordis i Llach (1913-2000), amb propietats a Crespià; d'Eduard de Ribot de Balle (1912-1991), que compaginava la seva dedicació a la medicina amb l'administració de les finques familiars a l'Empordà, la Garrotxa i la Selva; o del cirurgià Josep M. de Llobet Llavari (1910-1985), fill de Josep Llobet i de Pastors, amb propietats a la Selva. També molts fills d'hisendats van ser advocats, ja fossin hereus o fadristerns. Es considerava que els estudis de Dret, al marge de si s'exercia o no, podien ser útils per defensar els interessos familiars i de la propietat. Tal com va expressar gràficament Gaziol a les seves memòries, *Tots els camins duen a Roma*, a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona de la primera dècada del segle XX hi anaven a raure «tots els fills de casa bona» i s'hi podia trobar «la flor i nata de la burgesia». Sobre els estudis universitaris i professionalitzadors dels fills dels hisendats gironins ens cal plantejar una sèrie d'interrogants que mereixen investigacions futures: fins a quin punt

les professions liberals van ser una sortida per als fills segons dels grans propietaris rurals, que ja no veien en l'Església empobrida després de la Revolució Liberal un destí òptim com ho havia estat durant l'Antic Règim? En els cas dels hereus dels grans patrimonis agraris que van estudiar carreres universitàries, va ser la crisi econòmica agrària de finals del segle XIX, i la consegüent davallada de rendes, que els va empènyer a professionalitzar-se a curt o a mig termini? En els casos que és reunís en una mateixa persona la doble condició de propietari i professional és evident que a la seva identitat de classe rendista (amb arrels històriques) hi sumaria la nova identitat corporativa-professional. Com coexistiren les dues ? En peu d'igualtat o predominant una sobre altra? La identitat professional diluï a la llarga la identitat de classe rendista de manera que els possibles comportaments classistes se sostindrien sobre noves bases?

A més dels professionals liberals reclutats entre els fills dels hisendats, cal destacar aquells els seus pares dels quals ja eren professionals liberals o exercien la mateixa professió dels pares o avis. En aquest sentit, a Girona es constata el mateix comportament que a d'altres ciutats europees, de manera que eren professions a l'interior de les quals hi havia considerables nivells d'auto-reclutament en la pròpia professió, fenomen que donaria lloc a veritables nissagues o dinasties familiars vinculades a determinades professions. En aquests casos es podia enviar els fills a estudiar a la universitat perquè econòmicament s'ho podien permetre, però també perquè els seus fills podien gaudir d'un capital humà, cultural i social acumulat a l'interior de la família al qual no estaven disposats a renunciar. A més, destaquem-ho, quan acabaven

els estudis universitaris, els avantatges no eren pas pocs ja que, més tard o més d'hora, heretaven la clientela i el negoci. Amb tot, no podien pas renunciar a fer una carrera meritocràtica basada en el talent i l'esforç personal, ja que es tractava de carreres competitives i prou exigents. Són diversos els metges gironins fills, nets o besnets de metges. En efecte, el llibre coordinat per Albert Reixach, *Metges, clíniques i hospitals* (2016), dedica tot un capítol a parlar de la «formació de les nissagues», on per al període de finals del segle XIX fins pràcticament l'actualitat, trobem, per exemple, les famílies mèdiques dels Ordis, García-Bragado, De Ribot, Mascaró, Banchilleria, Sambola Campistol, Dalmau, Juncà, Tarrús, Moret, Pascual, Planellas, Masià, Quintana, Muñoz, Reyner, Solà, Ribas, Riera, Roch, Sabrià, Sarquella i Tibau.

En d'altres casos trobem professionals de la sanitat que són fills de comerciants i artesans, que trobaren en els estudis universitaris una via d'ascens i de millora social. No tots els comerciants i artesans, però, eren modestos. Aquest va ser el cas de Modest Furest (1852-1932), metge homeòpata fundador del Balneari Vichy Catalán a finals del segle XIX, que era fill d'uns rics comerciants de cabotatge i de fabricació de tints. La seva casa-torre (l'actual xalet Juandó), que es feu construir per part de l'arquitecte Isidre Bosch el 1904, amb més elements historicistes que no pas modernistes, al bell mig de la ciutat, a la cruïlla del carrer del Nord amb Anselm Clavé, és un indicador de la seva més que bona posició social, tot i que va patir la prohibició de practicar l'homeopatia. Jaume Figueras (titulat el 1882 i introductor de la radiologia a la ciutat) era fill d'un comerciant que tenia una botiga de ciris; va contribuir a finançar-se els estudis fent d'ajudant

d'oftalmòleg. Josep Pascual i Prats (1854-1931), que durant els anys 1899-1923 va ser president del Col·legi Oficial de Metges de Girona, era fill d'un botiguer de llenceria i roba d'infants procedent de la Cerdanya, del poble d'Alp; Francesc Coll i Tubau (començà la carrera el 1900, fundador de la Clínica Girona i alcalde Girona per la Lliga Regionalista els anys 1914-1916, 1921-1923 i 1930-1931), era fill d'un artesà forjador amb ferreria a la Rambla; Salvador Hormeu (nascut el 1894), fill d'un botiguer de roba del carrer Nou; Laureà Dalmau (1886-1969), fill de flequers, durant la carrera treballà en una farmàcia per ajudar-se a pagar els estudis (el seu compromís amb la Segona República el portaria a l'exili, avui disposa d'un monument davant l'antic Hospital de Santa Caterina); i per posar un darrer exemple, Benet Julià (1913-2010), va ser fill d'un tècnic de banca.

Després de comprovar els diversos orígens socials dels professionals gironins es pot constatar que, tot i el predomini dels sectors benestants (especialment els fills dels hisendats i dels professionals liberals), també han existit trajectòries que han implicat un considerable esforç per assolir la titulació universitària requerida per exercir la professió. Certament, no tothom accedia a la universitat amb les mateixes condicions socials i culturals. Es podia entrar a la universitat amb orígens socials distints, amb determinats capitals culturals (o sense) i amb diferències ideològiques i polítiques. Si considerem les reflexions que ha fet el sociòleg Pierre Bourdieu sobre les institucions educatives superiors de França, es pot inferir que per als futurs professionals a la universitat començaria un procés d'homogeneïtzació cultural i de cohesió sobre la base d'una formació acadèmica que significaria l'i-

nici d'una nova identitat corporativa/professional que se sumaria a les altres preexistents, ja fossin de naturalesa social (o de classe), política-ideològica (com seria el cas de les identitats nacionals), de gènere o religiosa. Una vegada sortits de la universitat serien els col·legis professionals els espais de sociabilitat professional els que alimentarien i reforçarien les identitats professionals-corporatives, no endebades en el llenguatge que s'empra en els butlletins d'aquests col·legis professionals sovint es parla de «classe mèdica», «classe farmacèutica» i «classe veterinària», presentant-les com un tot homogeni i fent abstracció de les moltes diferències (de tot tipus) que podien subsistir en el seu interior; en aquest context, és evident, que el mot «classe» no té res a veure amb el concepte de classe social. En qualsevol dels casos, heus ací un tema rellevant sobre el qual ens falta una recerca en profunditat, a saber: ponderar la coexistència d'identitats per parts dels professionals determinant si n'hi ha alguna que resulti preeminent sobre les altres.

Les pràctiques professionals

En el període que estem tractant, els professionals liberals majoritàriament vivien d'una clientela privada. Els metges, per exemple, cobraven els seus honoraris per les seves consultes, que implicaven una diagnosi mèdica i la prescripció d'un tractament. Però també podien cobrar els seus serveis a través d'una conducta pactada o contractada amb les famílies. Aquestes, a canvi d'una determinada quantitat de diners, que variava en funció de les famílies (les conductes del doctor Pascual i Prats, per exemple, podien arribar a 25

pessetes anuals) garantien l'assistència mèdica per a les malalties ordinàries i més generalitzades al llarg de tot l'any. Els metges cobraven la conducta tant si la família havia necessitat o no els seus serveis al llarg de l'any. Sens dubte, el sistema resultava beneficiós a les dues parts (una mena de *win-win*): per a les famílies, el sistema de conductes actuava com una assegurança previsorària davant la malaltia, i pels metges, suposava fidelitzar una clientela i assegurar-se uns ingressos anuals fixos per complementar els altres ingressos provinents dels honoraris, sempre més variables i aleatoris. Els sectors socials més vulnerables, sense capacitat d'estalvi i previsió, és evident que quedaven fora del sistema de conductes i havien de recórrer (en el cas de no disposar de cap societat de socors mutus) a la beneficència pública.

També molt professionals de la medicina combinaven l'exercici lliure de la professió amb altres activitats professionals, ja fos en mútues i societats de socors mutus o en hospitals públics o clíniques privades. A les juntes locals i provincials de sanitat (tal com preveia la llei general de sanitat de 1855) hi havia una bona representació de metges, farmacèutics i veterinaris. A cadascun d'aquests professionals (els anomenats titulars) se'ls responsabilitzava de vetllar pel control sanitari de les epidèmies (metges), de les aigües i aliments d'origen vegetal (farmacèutics) i la carn, els peixos i les epizooties (veterinaris). El veterinaris gironins tingueren, fem-ho notar, un paper destacat en la disposició oficial de 1859, que establí que el control de qualitat de les carns l'havien d'efectuar els veterinaris en els escorxadors municipals. A voltes als professionals residents a la ciutat i als subdelegats de sanitat els pertocava inspeccionar aliments procedents d'altres indrets de

la província sospitosos de no estar en bones condicions: aquest seria el cas, per exemple, del subdelegat de farmàcia Vicens Garriga, del catedràtic de química de l'Institut de Girona, Josep Llach i del farmacèutic Josep Martí, que el 1847 van haver d'emetre dictamen sobre unes mostres de farina enviades des de Roses per l'alcalde després de les denúncies rebudes sobre la mala qualitat del pa elaborat per la farina comprada a Francisco Molinas «[...] atendiendo a la exaltación de los ánimos producida por la escasez de granos, y a fin de evitar un motín»; les anàlisis van mostrar, en efecte, la mala qualitat de la farina, que, com que no disposava de cap part de gluten, havia perdut les qualitats nutritives.

Metges i farmacèutics titulars, al seu torn, havien d'assistir gratuïtament (a compte de les arques municipals) els veïns que fossin considerats com a pobres de solemnitat; qüestió que, ben sovint, representava un front obert de conflictes entre els professionals de la sanitat i les autoritats locals per qüestions quasi sempre relacionades amb la retribució d'aquests serveis. Especial rellevància tingueren els subdelegats de sanitat de medicina, farmàcia i veterinària a cadascun dels partits judicials. Sobre ells requeia el control dels títols acadèmics, la inspecció d'oficines de farmàcia, el paper d'enllaç entre els professionals i les autoritats provincials i el cobrament de les multes quan es detectaven infraccions. El càrrec no era retribuït, més enllà de les dietes que cobraven quan s'havien de desplaçar, si bé tenia un component honorífic gens menyspreable. Al càrrec s'hi accedia per antiguitat en el títol o bé per una major titulació acadèmica (els doctors tenien preferència sobre els llicenciats). A vegades les actes de la Junta Provincial de Sanitat registraven conflictes sobre aquestes qüestions.

Així, per exemple, a la sessió de la Junta Provincial de Sanitat del 28 de novembre de 1854 arribà l'expedient del que seria el primer veterinari de la ciutat format a l'Escola de Madrid, Joaquim Cassà, expedient que es va resoldre a favor seu i que havia promogut ell mateix: «[...] en solicitud de que se confiera el cargo de subdelegado de sanidad de veterinaria de este partido, puesto que el que actualmente lo egerce tiene tan solo el título de albeitar y estar así prevenido en el reglamento de 24 de julio de 1848 para las subdelegaciones del reyno».

Els professionals davant els canvis

Els professionals liberals del sector de sanitat del període 1850-1936 van veure grans canvis en les seves professions, accelerats a la darrera dècada del segle XIX. En aquest sentit no és cap casualitat que coincideixin aquest període de canvis i la creació dels nous col·legis professionals oficials amb l'obtenció de no pas poques prerrogatives per part de l'Estat de control i regulació sobre les pròpies professions, i amb la gradual entrada dins les professions de les primeres dones que havien obtingut la corresponent titulació acadèmica per exercir-les. En el camp de la medicina en el pas del segle XIX al XX, a més d'augmentar el procés de salarització dels joves metges que treballaven per a les mútues, es va consolidar el paradigma bacteriològic front el vell higienisme d'arrels hipocràtiques al mateix temps que s'avançava cap a un major grau d'especialització, si bé la medicina generalista no s'abandonaria mai del tot gràcies als metges de capçalera. En efecte, la ciutat de Girona veuria diversificar considerablement el camp de les especialitzacions mèdiques.

Quadre 3. Alguns exemples de metges especialistes a la ciutat de Girona, segle XX

Anestesiologia: Joan Varó Seguí, 1921-2008.

Cardiologia: Josep M. Pascual Figueras, 1941; Rafael Masià Martorell, 1944; Mariàngels Puigdevall Dalmau, 1952.

Cirurgia: Francesc Coll i Turbau, 1886-1936; Vidal García Bragado, 1906-1991; Josep M. Llobet Llavari, 1910-1985; Antonio Balbín, 1922; Josep M. Muñoz Arbat, 1900-1958.

Dermatologia: Lluís Quintana Tajà, titulat 1936; Lluís Fina, 1933; Teresa Estrach, 1950; Josep M. García Marquès, 1954; Joan Sambola Casanovas, 1931.

Digestologia: Francesc López Alumà, 1919; Julián Maroto, 1925; Carles López Oliu, 1954.

Ginecologia: Jacint Muñoz Arbat, 1902-1982; José Pablo García del Amo, 1908-1993; Benet Julià Figueras, 1913-2010; Carme Juncà, 1957.

Hematologia: Joan Ribas i Bonet, 1919-2011.

Neurologia: Albert Casellas Condom, 1923-2015; Joaquim Jubert Gruart, 1938.

Odontologia/Estomatologia: família Banchilleria; Pere Campistol Plana, 1955.

Oftalmologia: Bonaventura Carreras Peralta, 1855-1906; Bonaventura Carreras Duran, 1886-1971; Francesc Bordàs Salellas, 1883-1963; Joan Tarrús Bru, 1880-1972; Francesc Tarrús i Estech, 1911-1998; Francesc Tarrús i Galter, 1941; Narcís Tarrús i Galter, 1952; Joan Tibau Pagès, 1921-2008; Joan Maria Tibau Batlle, 1950; Josep

M. Tibau Batlle, 1958.

Pediatría: Pompeio Pascual i Carbó, 1897-1977; Gonçal Roch Llorens, 1897-1983; Josep Cornellà Canals, 1950-2014; Josep Campistol Vila, 1922-2009.

Psiquiatria: Ramon Sambola Casanovas, 1884-1968.

Radiologia: Jaume Figueras Torrent, 1860-1936; Joaquim Dausà Oliver, 1897-1965; Vicenç Reyner; Narcís Solà.

Tisiologia: Jordi Bosch Mollera, 1927-2002.

Traumatologia: August Moret Branyas, 1932.

Urologia: Josep M. Nolla Panadès, 1921-1982; Pere Sarquella Mateu, 1937.

Font: elaboració pròpia a partir d'Albert Reixach, 2017. Les dates que acompanyen els noms fan referència a la data de naixement i de defunció

Als especialistes hi recorrien no només els ciutadans de Girona, sinó de les seves comarques. Aquest (i el fet de disposar de l'hospital provincial i les clíniques privades) seria un important factor afegit que consolidaria Girona com a capital sanitària de la província. Algunes trajectòries de metges gironins mostren un esforç notable de formació per assolir una òptima especialització. Posem-ne alguns exemples sense ànim de ser exhaustius.

Josep Pascual i Prats realitzà una estada a París el 1875 i la seva biblioteca mostra una clara especialització en el camp de la hidrologia mèdica i en els temes relacionats amb la deontologia professional i la demografia sanitària. No és cap casualitat, per tant, que tingués un protagonisme clau en la

fundació del Sindicat de Metges de la província de Girona el 1894 i del Col·legi Oficial de Metges de la mateixa demarcació el 1897.

També és destacable la trajectòria de Bonaventura Carerras Duran, fill del primer oftalmòleg de la ciutat. Titulat a la Universitat de Barcelona el 1909, va anar a Madrid, a la Universidad Central, a cursar el doctorat sobre oftalmologia (aleshores Madrid monopolitzava els doctorats de tot Espanya), coneixements que ampliaria amb estades a París abans de tornar a la ciutat de Girona, on obriria la consulta. La seva trajectòria professional finalment culminaria amb la docència universitària, primer a la Facultat de Medicina de Cadis i a partir de 1939 com a catedràtic d'oftalmologia a la Facultat de Medicina a Madrid.

Un altre exemple de metge gironí desplaçat a Madrid per cursar el doctorat és Francesc Bordàs (1883-1963), fill d'un metge militar originari de València; es va titular a Barcelona el 1905 per cursar tot seguit el doctorat a Madrid, formà part de l'equip de l'oftalmòleg Barraquer i desenvolupà la seva carrera professional a la ciutat de Barcelona.

Pel que fa els farmacèutics del període que hem estudiat també van veure grans canvis en la seva professió, a saber: el pas de la farmàcia basada en la fórmula magistral a la de l'específic industrial, és a dir, el pas del farmacèutic elaborador artesanal de medicaments a la seva pròpia oficina de farmàcia al farmacèutic revenedor dels específics produïts industrialment després d'aïllar els principis actius de diverses substàncies d'origen vegetal, mineral o animal. Els canvis no foren immediats, sinó graduals, i no pas sense conflictes i polèmiques a l'interior del col·lectiu farmacèutic entre els de-

tractors dels canvis (diguem-ne «els apocalíptics») i els el que hi veien una oportunitat (els integrats?). Amb tot, majoritàriament, els farmacèutics gironins s'adaptaren pragmàticament als canvis, i a la seves oficines continuaven fent-se fórmules magistrals, si bé cada vegada més guanyaven espai els específics industrials fins al punt que algunes farmàcies ja s'anunciaven com a «centro de específicos», reclam publicitari que volia dir, ras i curt, que estaven al dia i era sinònim de modernitat. Amb tot, en el disseny d'algunes noves farmàcies (com és el cas de la farmàcia Masó) a començaments del segle XX els pots de farmàcia de ceràmica per contenir els mil i un ingredients per elaborar les fórmules magistrals encara ocupaven un lloc d'honor i central. Seria l'arquitecte noucentista Rafael Masó el responsable, el 1908, de tot l'interiorisme de la farmàcia del seu germà, Joan Masó, al carrer Argenteria, núm. 29. Els prestatges de ferro forjat i els pots i flascons de medicaments van ser creats pel prestigiós ceramista Antoni Serra, aleshores actiu a la ciutat d'Olot. Quan, uns anys després, aquests pots deixaren de tenir la funció per a la qual foren creats passaren a tenir una funció estrictament decorativa, abandonat el seu valor d'ús pel seu valor històric i patrimonial, signe inequívoc que mostra el gran canvi experimentat a l'interior de la professió farmacèutica durant les quatre primeres dècades del segle XX.

La publicitat a la premsa local dels medicaments fabricats industrialment, al seu torn, és un altre potent indicador d'aquest procés. Sovint s'anunciava un determinat medicament amb les seves virtuts terapèutiques per indicar tot seguit a quines farmàcies de la ciutat es podia comprar. Així, per exemple, al *Diario de Gerona de Avisos y Noticias*, el 25 de se-

tembre de 1900, veiem anunciats els *Milagrosos confites o inyección antivenérea y Roob antisifilítico Costanzi*, fabricats a Barcelona, anunci que indicava que es podien trobar a Girona a les farmàcies Roca (Cort Reial,4), Garriga (Argenteria, 29) Grau Romanaty (Progrés,4), Coll (Rambla Llibertat,26) i Pérez Xifre (Abeuradors, 2 i 4). A vegades els fabricants de medicaments eren determinats ordes religiosos que també empraven la premsa per a anunciar-los, no pas sense provocar les crítiques airades dels sectors anticlericals, que veien en aquestes pràctiques competència econòmica deslleial per part de l'Església regular. Així en el mateix *Diario de Gerona*, el 29 de juliol de 1900 s'anuncià la Solución de bibosfato de cal medicinal del instituto religioso de los Hermanos Maristas; es tractava d'un medicament «[...] para los niños débiles y personas delicadas» que es fabricava a la casa provincial de Mataró, i a Girona hi havia el dipòsit al Pensionado la Inmaculada del carrer Claveria 12, des d'on es distribuïa a diverses farmàcies de la ciutat, i en ocasions fins i tot en el mateix Col·legi.

Algunes farmàcies no només revenien els específics industrials sinó que creaven els seus propis laboratoris annexos on podien fabricar-ne algun, signe inequívoc d'adaptació a la industrialització creixent del sector. Aquest seria el cas de la farmàcia de Grau Romanaty, situada a l'actual carrer Nou, que creà, com s'assenyala al *Diario de Gerona* (12-XI-1899), un laboratori farmacèutic «[...] destinado a la preparación de especialidades y medicamentos garantidos por su rigurosa riqueza y exacta dosificación»; d'aquest laboratori en sortiria la Magnesia Grau Romanaty (*La Lucha*, 4-I-1900). No seria fins el 1965, recordem-ho, que una llei obligaria aquests la-

boratoris annexos a les oficines de farmàcia a establir-se com a entitats independents. La farmàcia Grau Romanaty, a més, va ser la primera de la ciutat a oferir el servei d'estar oberta tota la nit, la qual cosa implicà augmentar el nombre d'auxiliars al seu servei: «[...] satisface una necesidad y llena un vacio que se dejaba sentir en esta importante capital [...] se ha dotado a la farmacia de personal apto, inteligente e ilustrado, constantemente bajo la dircección e inspeccion facultativa de su propietario» (*Diario de Gerona*, 12-XI-1899). Era una de les farmàcies, a més, que destacava per les seves tertúlies a la rebotiga, on es parlava de teatre, pintura, literatura i de manera especial de música, amb concerts inclosos, tal com recull la tesi doctoral de Lluís Brugués sobre *La música a la ciutat de Girona 1888-1985* (1998).

La veterinària també va experimentar importants canvis durant aquest període. En efecte, els veterinaris amb formació acadèmica a començaments del segle XX havien desplaçat del tot als vells manescals formats de manera gremial per passantia; eren uns moment clau per a la professió, amb una major organització corporativa (el Col·legi Oficial de Veterinaris de Girona es creà el 1906 sota el lideratge de Joan Arderius) i amb la reivindicació d'assolir per a la professió un estatus d'estudis superiors (1923) i universitaris (a partir de 1943). A més de la funció tradicional de ferrar els cavalls i fer les ferradures, i donar atenció sanitària als cavalls i vaques, cada vegada més anaren assolint noves competències professionals en el camp de la salut pública, com és el cas del control de qualitat de les carns (a través dels escorxadors, des de 1859, com ja hem vist) i de la qualitat de la llet. Els laboratoris veterinaris eren uns nous espais per a la professió. A

Girona, com en el conjunt de Catalunya a mesura que avançava el segle XX, s'anà incrementant el consum de la llet. Molt destacable va ser la iniciativa municipal que va portar, no pas sense conflictes, a organitzar la Central Lletera Municipal, fundada el 1935, la primera d'Espanya, amb l'objectiu d'oferir llet pasteuritzada embotellada. En la seva fundació hi tindria un pes destacat el veterinari municipal Jaume Pagès Bassach (1900-1980), un exemple de veterinari originari del món rural (fill de masovers) que va trobar en l'administració pública i en la ciutat de Girona una via de desenvolupament professional: el 1926 entrà per oposició al cos de Subdelegats de Veterinària i el 1927 va ser designat Veterinari Municipal de la ciutat de Girona, i va ingressar per oposició a l'Institut Provincial d'Higiene de Girona el mateix any, on seria Cap de Secció Veterinari. El 1931 esdevingué Inspector Provincial de Sanitat Veterinària de Girona; el 1935 fundà la Central Lletera que, tal com ha mostrat la tesi doctoral d'Antoni Garcia Moreno, va néixer per intentar eradicar les males pràctiques higièniques de les vaqueries a l'interior de la ciutat i dels masos dels voltants (que hi mostraren la seva oposició), així com tota mena de fraus.

Les primeres dones professionals

Fins la segona meitat del segle passat les dones no començaren a exercir les professions sanitàries de medicina, farmàcia i veterinària a la ciutat de Girona, amb un retard considerable respecte a d'altres poblacions de Catalunya i de les comarques gironines. Les primeres metgesses titulades a la Universitat de Barcelona daten dels anys setanta i

vuitanta del segle XIX i les primeres farmacèutiques, de la primera dècada del segle XX. Però que a la Girona del darrer quart del segle XIX no existissin dones que exercien les professions sanitàries no vol pas dir que la ciutat quedés al marge del debat (i les polèmiques) que es produïren en el darrer quart del segle XIX sobre l'accés de la dona a les professions liberals. En efecte, tal com ha posat de manifest Carles Cortada en el diari gironí *La Nueva Lucha* (17 de gener de 1887) es va reproduir un article de Ramiro Avila sobre «La educación de la mujer», on es deia: «Ya que la mujer muestra tan afán por instruirse, ¿por qué no sigue otras sendas diferentes, y procura hacerlo debidamente, aprendiendo tan solo lo que más le convenga y que ella conozca que es bueno y agradable a su corazón?, ¿Por qué no se dedica al cultivo de las bellas artes, para lo cuál reconocemos en la mujer indisputable actitud, seguros como estamos de que haría notables y rápidos progresos? Más, ¿para el desempeño de una actividad científica cualquiera, como la de médico, abogado, ingeniero, etc. tiene la mujer suficiente aptitud? Desde luego podemos decir que nó. Límitese, pues, la mujer, a vivir dentro de la esfera que le trazó la Providencia y no quiera, para su desdicha, traspasar los límites asignados a su estado. Sepa, pues, que el Devocionario y el manual de Cocina son los únicos libros que debe leer siempre, y cuya inimportante lectura no debe tratar de olvidar nunca». Podem veure que molts sectors consideraven que la dona no podia sortir de l'«esfera» i de l'«estado» que se li assignava. Per a les dones de classe mitjana, de les elits i de la burgesia, això volia dir que els seus rols eren el de ser l'«àngel de la llar», esposa i mare. Malgrat tot, de manera

gradual i no pas sense obstacles socials i culturals de tota mena, existiren dones pioneres que entraren a la universitat, obtingueren un títol i exerciren una professió liberal. Dins de les comarques gironines cal destacar Trinitat Sais, nascuda a la Bisbal i titulada en medicina el 1903; Cecília Marín Gratacós, nascuda a Banyoles i titulada en medicina el 1927 (és la primera col·legiada a Girona) i Francesca Casaponsa i Suñol (1906- 1990) que es llicencià en 1931 amb l'especialitat de ginecologia i obstetrícia. En tots tres casos el fet de tenir mares i ties vinculades al món de la sanitat sense dubte va facilitar la superació dels obstacles abans al·ludits: Trinitat Sais i Francesca Casaponsa eren filles de llevadores i Cecília Marín era neboda d'una metgessa pionera.

Els professionals a l'interior de la ciutat: els seus espais

On s'ubicaven els despatxos i consultes dels professionals de la medicina a l'interior de la ciutat? I les oficines de farmàcia? No és, ni de bon tros, un tema menor o innocu, per raons diverses. En termes generals han tingut la tendència de concentrar-se en el centre i quan la ciutat ha crescut els professionals han tendit a buscar, diguem-ne, les noves centralitats, tot reforçant-les. Que la qüestió no és menor ho indica el fet que el professor i intendent mercantil, i fundador del Club de la Publicitat, Jaume Vicens Carrió, en el seu llibre *Organización y eficiencia profesional* (1943), dediqués unes línies a parlar de la localització òptima de les consultes dels metges dins de les ciutats o dels despatxos d'advocats. Així, s'hi pot llegir: «Para un médico la cuestión del emplazamiento es esencial. Domina hasta hoy la idea inconcreta del

“sitio céntrico” o la falsa impresión de un “local de conveniencia”. Pero la realidad nos demuestra que la elección del lugar de emplazamiento es fundamental. Empezar bien o mal tiene un valor tan grande que decide muchas veces la existencia de la profesión y, siempre, la intensidad del éxito que se alcanza en el ejercicio de la misma. [...] Facilitarles [als pacients] el camino del consultorio es una continuación del servicio que empieza con el primer saludo, se prolonga a través de una cura acertada y termina con la serie de facilidades que hacen, dentro de las circunstancias accidentales, agradable y cómoda la visita». No sempre els pacients d'un metge procedien de la ciutat mateix, sinó dels pobles rurals del voltant. En aquests casos, Jaume Vicens recomana: «El médico que tiene clientela preferentemente pueblerina hará bien en buscar su emplazamiento en el trayecto de algunas vías de comunicación (tranvía, metro, etc.) relacionadas con las estaciones de ferrocarril. El médico que tiene enfermos de cuidado que acuden a su consultorio, a pesar de la enfermedad, no puede buscarse un emplazamiento alejado, sino céntrico. Y en materia de céntrico conviene distinguir el punto concurridísimo, denso, y el punto estratégico que en un pequeño radio alcanza facilidades de comunicación de todo género» (145). Hi ha prou evidències que la centralitat de Girona a les tres primeres dècades del segle XX encara no havia traspassat el riu Onyar atenent la ubicació de les consultes mèdiques i de les clíniques.

En el cas de les oficines de farmàcia també tendien a buscar la centralitat fins al punt de preferir posar-se l'una al costat de l'altra que no pas arriscar-se a obrir una oficina de farmàcia en la zona de l'eixample encara plena de

campes i espais buits. Això explica que en l'eix format per la rambla Verdaguer, rambla de la Llibertat, Argenteria, pujada de Sant Feliu, plaça de les Castanyes i plaça del Vi, fins fa relativament poc, arribessin a concentrar-se un gran nombre de farmàcies de la ciutat: la Sagrera, la Murtra, la Folch, la Sagués, la Creu Blanca, la Plana i la Ciurana. Si durant dècades va ser així és perquè quan s'obriren no hi havia cap restricció en l'obertura de farmàcies, ni pel que fa el nombre ni al lloc de situació. No seria fins el 1940 quan es limità el número de farmàcies que es podien obrir en funció del número d'habitants i es regulà a quina distància podien estar l'una de l'altra; una regulació àmpliament demanada pels col·legis oficials de farmacèutics per tal d'assolir un major control del mercat del medicament i limitar-ne la lliure competència. Obrir una farmàcia en una zona de creixement de la ciutat era vist per amplis sectors com una decisió de risc, quan no una gran temeritat. Aquest va ser el cas del farmacèutic Narcís Simon de Pastors quan, a mitjan anys vint del segle passat, després d'obtenir el títol de farmacèutic a la Universitat de Santiago, va decidir obrir una farmàcia a la cruïlla de la carretera de Barcelona amb la d'Olot contra el parer dels seus coneguts que li deien, segons el testimoni de Salvador Sunyer en el seu llibre de memòries *A la vora del camí* (2002): «Allà vols muntar una farmàcia? Que t'has tornat boig? Si només hi ha camps! Què en farem de bales de gana!». Aquesta decisió, però, amb el temps es demostrà del tot encertada. Si era important encertar la localització de la farmàcia, també ho era ho era encertar el mobiliari i l'interiorisme. Ja hem vist la intervenció de l'arquitecte Masó en la farmàcia del seu

germà. A vegades la premsa es feia ressò de l'encert de la decoració de les farmàcies quan aquestes eren inaugurades. Aquest va ser el cas de la farmàcia de Lluís de Llobet de Pastors, inaugurada el 1905. En el diari *La Lucha* (1-X-1905) es va poder llegir: «En breve abrirá al público, en la calle Santa Clara de esta ciudad, una oficina de farmacia el joven y estudioso farmacéutico don Luis de Llobet de Pastors... ha obsequiado a sus amigos con un *lunch*. La nueva farmacia está decorada con exquisito gusto». Les farmàcies a les primeres dècades del segle XX van sumar-se, tal com diu Joaquim Nadal per a la resta de botigues de la ciutat en aquest mateix llibre, «a la moda de la renovació de botigues i aparadors» a càrrec d'arquitectes i decoradors de prestigi. De la mateixa manera que les oficines de farmàcia havien de tenir un cert decòrum també ho requerien els despatxos i les consultes del metges o els despatxos d'advocats. Sobre aquests darrers Jaume Vicens Carrió recomanava en el seu manual, ja citat, que en el despatx d'un advocat calia evitar-hi el luxe excessiu i havia de caracteritzar-se per una sòbria elegància: «La instalación excesivamente lujosa aleja a muchos clientes que temen, y a veces con razón, que aquella ostentación inútil va cargada en los honorarios, que son crecidos y perdurables. Una instalación descuidada lleva al ánimo del cliente la convicción de una derrota». Des de començaments del segle XX, el telèfon vas ser un bon aliat dels professionals liberals: «[...] el profesional tiene en el teléfono un complemento, un arma de trabajo, un conducto de percepción de encargos y un medio de extender y completar los servicios para con sus clientes».

BIBLIOGRAFIA

BANTI, A.M. «Burguesies de les ‘professions’ a l’Europa del segle XIX». A: *Recerques*, 28 (1994), p.23-41.

BLOCH, M. *La extraña derrota. Testimonio escrito en 1940*. Barcelona: Crítica, 2019 [1a ed. francesa: 1990].

BOSCH, M.; PUIGVERT, J.M. *Girona en època contemporània. Les capitalitats de la ciutat*. Girona: Ajuntament de Girona, 2016.

BOURDIEU, P.; PASSERON, J.C. *Los estudiantes y la cultura*. Madrid, Siglo XXI, 2009 [1a ed. francesa: 1964].

BOURDIEU, P. *La nobleza de Estado. Educación de elite y espíritu de cuerpo*. Madrid: Siglo XXI, 2013 [1a ed. francesa: 1989].

CARRERAS DE CARRERA, F.X. *Depuració de la conducta política i social dels metges gironins (1939-1946)*. Girona: Col·legi Oficial de Metges de Girona, 2016.

CASASSAS, J.. «La configuració del sector “intel·lectual-professional” a la Catalunya de la Restauració (a propòsit de Jaume Bofill i Matas)». A: *Recerques*, 28 (1994), p. 103-131.

CORTADA, C. «Les primeres dones gironines a l’Institut i a la Universitat». A: *Annals del Patronat d’Estudis Històrics d’Olot i Comarca*, núm. 21, p. 151-164,

DAUMARD, A.. *Les bourgeois et la bourgeoisie en France*. Paris: Aubier, 1987.

GARCÍA MORENO, A. *Història de la indústria làctia a les comarques gironines: la Central Lletera Municipal de Girona i la Lactaria Española de Vidreres, entre d’altres*. Universitat de Girona, Tesi Doctoral, 2017.

GAZIEL. *Tots els camins duen a Roma: història d’un destí:*

1893-1914: memòries. Barcelona: Edicions 62, 1981.

GIL DE ZÁRATE, A. *De la Instrucción Pública en España*, vol. I. Madrid: Imprenta del Colegio de Sordo-Mudos, 1855.

JACOBSON, S. *Els advocats de Catalunya. Dret, societat i política a Barcelona, 1759-1900*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2015 [1a ed. anglesa, 2015]

JULIÀ i FIGUERAS, B. *Doctor Pascual i Prats. Primer president del Col·legi Oficial de Metges de Girona*. Girona: COMG, 2017.

KOCKA, Jürgen (dir.). *Les bourgeoisies eropéennes au XIX siècle*. París: Belin, 1997.

MARTÍNEZ QUINTANILLA, P. *La Provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Gerona: Impenta de F. Dorca, 1865.

OLÒRIZ, J. *L'Institut de segon ensenyament a Girona, 1845-1900*. Girona: CCG, 2013.

PLA i CARGOL, J. «Farmacias gerundenses en la segunda mitad del siglo XIX». A: *Gerona. Ferias y fiestas de san Narciso 1950*. Gerona: Ayuntamiento de Gerona, 1950

PLA i DALMAU, J.M. *Pequeña historia de la medicina gerundense*. Girona: COMG, 1974.

PUIGVERT, J.M. «Els professionals de la sanitat a la Catalunya de mitjan segle XIX». A: *Barcelona. Quaderns d'Història*, 6 (2002), p. 173-188.

PUIGVERT, J.M. «De manescals a veterinaris. Notes per a una sociologia històrica de la professió veterinària a Catalunya». A: *Estudis d'Història Agrària*, 17 (2004), p. 729-750.

PUIGVERT, J. M. «Orígens geogràfics i socials dels veterinaris catalans (1847-1918)». A: DIVERSOS AUTORS. *Cent anys de veterinària a Girona. Col·legi Oficial de Veterinaris de Girona*. Girona: Col·legi Oficial de Veterinaris de Girona,

2006, p. 172-182.

PUIGVERT, J.M. «La Junta de Sanitat de la província de Girona (1834-1868) o l'ombra allargada del paradigma miasmàtic». A: *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*. Barcelona: Fundació Ernest Lluch, 2006, p. 481-488.

PUIGVERT, J.M; PUNCERNAU, C. (ed.). *Pere Alsius i Torrent (1839-1915). Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 2016.

PUJULA, J. «Dels metges de capçalera als grans centres hospitalaris». A: *Revista de Girona*, 200 (2000), p. 117-130.

REIXACH, A. *Metges, clíniques i hospitals. Història de la medicina a la ciutat de Girona, amb el testimoni de 44 famílies mèdiques*. Girona: Ajuntament de Girona/Editorial Gavarres, 2016.

RUEDA, J.C. *Legislación electoral española, 1808-1977*. Barcelona: Ariel Practicum, 1988.

SIRERA, C. *Un título para las clases medias. El Instituto de bachillerato Lluís Vives de Valencia, 1859-1902*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011.

SOLÀ, À. «Informe, crítiques i suggeriments a l'entorn de la historiografia sobre la burgesia catalana del segle XIX». A: *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 16 (1993), p. 419-438.

SUNYER, S. *A la vora del camí*. Girona: CCG Edicions, 2002.

VICENS, J. *Organización y eficiencia profesional*. Barcelona: Editorial Labor.

VILLACORTA, F. *Profesionales i burócratas. Estado y poder corporativo en la España del siglo XX, 1890-1923*. Madrid: Siglo XXI, 1989.

Rosa Congost

**NOMÉS UN CANVI D'ETIQUETES?
L'EMERGÈNCIA DELS HISENDATS A LA
SOCIETAT GIRONINA DE L'ANTIC RÈGIM**

A finals del segle XVIII es va començar a difondre a la regió de Girona, en diverses fonts, i sembla que més aviat que a la resta de Catalunya, una paraula que fins aleshores amb prou feines havia estat utilitzada en la documentació històrica com a etiqueta social, és a dir, com a etiqueta per definir un col·lectiu de persones, un grup social, en definitiva. Em refereixo a la paraula «hisendat». No podem dir que fos una paraula nova. En el seu registre castellà, es tractava d'una paraula que ja havia estat molt utilitzada. A la Corona de Castella, per exemple, els llibres del «mayor hacendado» van acompanyar els llibres del Catastro de Ensenada, una font preciosa per a l'estudi de la societat de mitjans segle XVIII. De fet, segurament avui, podríem fer la prova entre els assistents a aquesta conferència, es tracta d'una paraula que ens sona com a paraula pròpia de temps passats, antics. Vull dir que avui dia ningú no es defineix ni davant el notari ni davant l'opinió pública, com a hisendat. Tanmateix, a mitjans del segle XIX aquesta etiqueta s'havia revelat del tot exitosa, de manera que en la documentació i en la premsa de l'època trobem molts individus definits, sovint autodefinits, així. En posaré alguns exemples: la publicació en una impremta gironina d'un petit llibre titulat «Cuatro palabras a los señores hacendados», el 1853, o alguns articles publicats a la premsa empordanesa i gironina de mitjans segle XIX. No és estrany, doncs, que els historiadors hàgim utilitzat i assumit aquesta etiqueta per descriure el grup social que la reivindicava. Així, per exemple, Montserrat Moli, en la seva tesi sobre la desamortització de Mendizábal a la província de Girona, remarca la importància dels hisendats entre els compradors de finques¹.

Explico això perquè quan jo vaig redactar la meua tesi doctoral, a finals de la dècada dels vuitanta, la consulta de la documentació, sobretot de la documentació notarial de la primera meitat del segle XIX, m'havia familiaritzat tant amb la paraula, a còpia de llegir-la, que em va semblar que no calia explicar-la². Va ser uns anys després quan vaig descobrir que, de fet, els seus orígens eren recents. La paraula havia començat a utilitzar-se a la regió de Girona a finals del segle XVIII i s'havia estès durant la primera meitat del segle XIX³. Aquesta dada és especialment interessant i serà la que permetrà organitzar la xerrada d'avui entorn de dues circumstàncies: la primera, la de trobar-nos davant un fet com és l'aparició d'una etiqueta nova en la documentació, que passa poques vegades, i que no pot deixar indiferent l'historiador social, sobretot quan el canvi no es constata només en la documentació oficial, sinó que hi ha evidències que estem assistint a un canvi en la manera d'autoidentificar-se d'un col·lectiu. Moltes vegades, en la història, les coses canvien sense que canviïn les paraules que les descriuen. Però quan el canvi social és revelat per un canvi en les paraules utilitzades, seria especialment greu, em sembla, no concedir especial atenció al fenomen. La segona circumstància fa referència al període en què es produeix el canvi assenyalat, que és justament un període de grans transformacions socials, econòmiques i polítiques, el període que la historiografia ha batejat com a «crisi de l'antic règim» i «revolució liberal». Per analitzar aquest període, els historiadors han utilitzat certament etiquetes socials per definir-ne els seus principals protagonistes. Les més utilitzades han estat la de «noblesa», per definir la classe social –o, si voleu, l'estament– que perd poder

i la de «burgèsia», per definir el grup o la classe social que es troba en fase ascendent. No en va la revolució liberal també ha pogut ser anomenada revolució burgesa. On se situen els hisendats? La paraula en si mateixa, que avui ens sona arcaica, semblaria situar-los en situació descendent. Però la novetat de la seva aparició i la seva consolidació convida a situar-los en el conjunt dels grups ascendents. El que és segur és que es tracta d'un grup que veu la necessitat d'autodefinir-se i, per tant, que adquireix protagonisme, en els moments claus de la crisi de l'antic règim i la revolució liberal.

Aquestes dues circumstàncies, unides, ofereixen una excel·lent oportunitat als historiadors de la regió per respondre a una altra de les qüestions que durant anys han ocupat i preocupat el conjunt de la historiografia peninsular sobre el paper dels propietaris de la terra, de vegades classificats com a «burgèsia agrària», en els canvis polítics del segle XIX. Per a alguns, l'expressió «burgèsia agrària» és poc afortunada, perquè consideren que la burgesia, per definició, ha de ser urbana i lligada als interessos comercials i industrials. Donen suport a aquesta posició aquells historiadors que parteixen de la idea que els propietaris agraris van alinear-se majoritàriament amb les posicions carlines i van combatre les liberals. Per a d'altres, en canvi, la revolució liberal, pel fet que dictava un conjunt de mesures clarament lligades a la terra, forçosament havia de donar veu i protagonisme al grup dels propietaris agraris. Encara hi hauria una tercera línia d'investigació, que considera que la forma com es va fer la revolució liberal a Espanya va tenir com a efecte negatiu el fet de convertir a burgesos comercials i industrials en burgesia rendista -una expressió que ve a ser sinònima de burgesia

agrària- i per tant, en la seva opinió, en un grup social poc interessat en els canvis globals i modernitzadors del país.

La força d'aquesta darrera posició, al costat de la primera, no és negligible, i es pot comprovar quan es constata, en la visió historiogràfica dominant del país, la fortalesa de la idea que el motor del canvi es troba a les ciutats i en les activitats no agràries. En aquest sentit, el fet de donar especial protagonisme als hisendats com a elements actius en els moments de canvi social i polític de la primera meitat del segle XIX qüestiona seriosament aquesta imatge, ja que permet presentar-los com a un grup especialment interessat a liderar o a afrontar els canvis que s'estan preparant en aquella societat. Això és el que defensem que va passar en una societat com la gironina, essencialment agrària, però no per això estàtica ni immòbil, en aquesta xerrada.

1. En els orígens: el sorgiment d'una etiqueta nova per definir un dels grups socials dominants de la Catalunya de l'antic règim. L'impacte de la Guerra Gran en el camp gironí.

El 1793, quan va esclatar la Guerra Gran, és a dir la guerra contra el país veí, en plena Revolució Francesa, la paraula hisendat, com a etiqueta social, només havia aparegut esporàdicament en la documentació notarial o en alguns documents de l'època, com el *Diari de viatges* de Francisco de Zamora⁴. No era, per tant, una paraula del tot desconeguda, però potser no hagués assolit l'èxit que estem intentant interpretar sense l'impuls rebut en el context d'aquella guerra. En un escrit del 22 de maig del 1795, el tercer i darrer any del

conflicte bèl·lic, la Junta Militar de Catalunya, establerta a Girona, va reflexionar sobre els dos únics grups plebeus susceptibles de comprar Vales Reales i, per tant, contribuir a finançar la guerra, existents a Catalunya, en aquests termes:

«Dos son las Clases de Particulares que tienen dinero en especie, los Comerciantes, cuyos bienes consisten principalmente en el numerario, y los Hacendados que siguen su fortuna sin atraso; pero estos son muy pocos y los más solo tienen un reten para dos ó tres años, y algunos para los gastos de colocación de su familia, y estos se tienen por ricos en la Provincia, pero los de esta clase no emplearán voluntariamente el dinero físico en cambio de los Vales Reales, porque sienten desposeerse de él, no siendo ambiciosos del producto del quatro por ciento»⁵.

Uns mesos abans, el gener d'aquell mateix any la Junta havia fet una proposta de classificació i de taxació (en pesetes) dels veïns mascles majors de setze anys, mobilitzats per a la contesa. La Junta proposà de classificar els individus segons la seva riquesa, per tal d'exigir-los una taxa que havia d'ajudar a finançar la guerra. La classificació es faria per grups socioprofessionals i s'entenia que dins de cada grup podien haver-hi diferències considerables. La Junta de Girona, encarregada d'aplicar aquella proposta en el territori del seu corregiment, va proposar alguns canvis, la majoria dels quals, que no comentarem aquí, afectaven els grups intermedis. Respecte dels grups situats dalt de tot, la Junta proposava una certa equiparació entre els nobles i els hisendats. El motiu, aclaria, era que la principal diferència entre els dos grups, en aquest corregiment, no venia determinada per les diferències en el volum de la renda anual percebuda. La renda

mínima anual que se'ls suposava, en ambdós casos, era la mateixa: mil lliures. Es proposava que, en aquella ocasió, per cada miler de lliures, els hisendats paguessin quatre pessetes i els nobles una mica més, cinc pessetes. La dada és prou significativa, si tenim en compte que a la societat de l'Antic Règim la regla més aviat havia estat la contrària, ja que els nobles estaven exempts del pagament d'alguns impostos.

En el llistat de veïns resultant hi van aparèixer molts pocs nobles, només vuitanta-set i, en canvi, un nombre considerable d'hisendats, mil tres-cents seixanta-un. No tots els que van ser classificats amb aquesta etiqueta van ser considerats rics, perquè alguns van pagar taxes baixes, però sí que podem dir que els hisendats van representar la gran majoria d'entre els tres-cents un individus del Partit de Girona cridats a satisfer un mínim de quatre pessetes, entre els quals només vint responien a l'etiqueta de comerciants. Cal dir que la llista de 1795 no cobria la major part del territori de l'actual comarca de l'Alt Empordà, que en aquells moments estava ocupada pels francesos.

Les dades de 1795 van servir per confeccionar una nova llista, el 1800, la dels anomenats «pudientes» del partit de Girona. En aquesta ocasió, es tractava de la iniciativa d'una comissió, formada per membres de l'elit gironina, anomenada Junta de Descuento de Vales Reales⁶. S'havia creat per aplicar la Reial Cèdula de 1799, decretada amb l'objectiu de solucionar els greus problemes de la hisenda espanyola causats per la devaluació dels «vales reales», uns títols de deute públic. El que ens interessa d'aquesta comissió és la voluntat d'establir un llistat dels individus més ben situats des del punt de vista socioeconòmic, i, per tant, susceptibles de ser

considerats «elits» del corregiment de Girona, tenint en compte tant el seu nivell de riquesa com el seu nivell d'ingressos anuals. De fet, la llista és la reacció contra la manera habitual de fer repercutir aquell tipus de col·lectes administratives, que consistia a valorar sobretot el cadastre i no tant la renda. Aquesta és la decisió que van prendre els comissionats després d'algunes deliberacions:

«Acordaron que se regulase por Pudiente para pagar el Catastro con arreglo a la referida Real orden al que en renta, industria, ó comercio reúna diez mil reales catalanes, y que así se prevenga en los Pueblos que acuden a preguntarlo entregándoles las listas de los que están considerados en esta clase por las noticias que se tienen quedando encargados dos vocales de la Junta que turnarán por Semanas para formar dichas listas y prevenir a los Pueblos que cobren desde luego bajo el apremio que se les tiene cominado».

Havia canviat la moneda de compte, però els deu mil rals equivalien, més o menys, a les mil lliures de 1795. Per ser exactes, a 938,9 lliures. La llista de «pudientes» del partit de Girona de 1800 està composta per quatre-cents sis individus, o caps de família, que declaraven més de deu mil rals de renda anual. En aquesta llista no hi figura la referència socioprofessional, però gràcies a la de 1795 podem analitzar els seus membres des d'aquest punt de vista. El domini dels hisendats torna a ser notable. Eren vuitanta-un nobles, cent vuitanta-dos hisendats, quaranta-cinc advocats o notaris, trenta-sis comerciants o negociants i seixanta-dos d'altres oficis o d'ofici desconegut.

De l'anàlisi detallada d'aquesta llista, torna a quedar clar que els hisendats dominaven entre els rics del corregiment i

també que constituïen més un fenomen de la regió que de la ciutat. A la regió, sense comptar la ciutat, hi havia un total de tres-cents «puidentes», dels quals cinquanta-quatre eren nobles i cent seixanta-sis hisendats; és a dir, els nobles i hisendats representaven prop d'un 75%. El percentatge era força més baix, un 40%, a la ciutat de Girona, però aquí el percentatge de professionals del dret, prop d'un 25%, enfront de només un 8% de comerciants, també tradueix la força de la riquesa i dels negocis lligats a la terra a la capital gironina.

Però l'impacte de l'etiqueta en el món urbà és indiscutible. Entre les dues dates, la presència de la paraula hisendat en les proclames i les llistes confeccionades durant la Guerra Gran havia comportat, entre altres coses, la seva aparició com a etiqueta socioprofessional en els llibres del Cadastre de la ciutat de Girona el 1796. Coneixem així l'origen professional dels tretze casos de la primera generació d'hisendats de la ciutat de Girona que tenim documentada. En els anys anteriors els mateixos individus havien aparegut, en els mateixos llibres, classificats com a comerciants, adroguers, farmacèutics i botiguers, en dues ocasions per a cada un d'aquests oficis, i com a flequer, serrador i argenter, en una ocasió. Tant aquesta classificació com les dues llistes de 1795 i 1800 responien a iniciatives de l'administració pública. És interessant constatar, tanmateix, que els personatges encarregats de confeccionar les llistes no eren funcionaris de l'Estat, sinó representants de la societat gironina, entre els quals jugaven un paper important els membres del col·lectiu que abans trobem definits com a pagesos i aquells anys havien passat a definir-se com a hisendats. És possible, doncs, que s'haguessin sentit còmodes o fins i tot que haguessin propo-

sat ells mateixos la nova etiqueta. Aquest punt és important, perquè els historiadors sabem que les etiquetes socials tenen un significat diferent si provenen de fonts oficials i administratives o si responen a la manera com s'autodefineixen les persones afectades. De fet, segurament no estariem parlant de l'èxit de l'etiqueta «hisendat», si no l'haguéssim seguit i comprovat, també, en la documentació notarial.

Tot i que s'han pogut trobar alguns casos esporàdics d'utilització de l'etiqueta en documents notariais anteriors, és també a partir de 1796, és a dir, just després de la Guerra Gran, que l'etiqueta inicia un procés lent però imparabile de difusió a les notaries del corregiment⁷. Els elements que permeten defensar que, en aquest cas, es tractava d'un procés d'autodefinició els trobem en els primers casos detectats. No va ser un sol notari, sinó diferents notaris, de diferents pobles i viles del corregiment de Girona, els que aquell mateix any van certificar que algunes de les persones contractants eren «hisendats». L'etiqueta en un primer moment no tenia una ortografia clara, el que també constitueix una prova de la seva novetat, i s'aniria estenent posteriorment com una gota d'oli, essent i cada vegada serien més nombrosos els que l'adoptarien.

L'estudi detallat dels cent primers individus que, a partir de 1796 apareixen com a hisendats en escriptures notariais permet comprovar que en la seva gran majoria, es tractava de persones que fins aquell moment s'havien definit, sovint davant del mateix notari, com a pagesos. Segurament es tractava de falsos pagesos, en el sentit que devia fer temps que no treballaven les seves terres, però durant anys, potser generacions, havien assumit la condició de pagesos sense massa problemes. Sembla evident, doncs, que la nova etiqueta re-

vela una presa de consciència de la posició superior que ocupaven en la societat respecte d'altres grups i, especialment, respecte del conjunt de la pagesia. A la llarga, membres de professions liberals, especialment del món del dret, i fins i tot nobles, també assumirien l'etiqueta. De fet, en els llibres de cadastre de la ciutat de Girona, les persones que fins al 1840 havien aparegut classificades com a «caballeros» i «gaudentes», i com a tals es trobaven exempts de pagar cadastre personal, van passar a ser classificades majoritàriament com a «hacendados» a partir del 1841. Cal dir que fins a aquella data, els llibres del cadastre havien agrupat els individus segons les «classes» a les quals pertanyien; a partir del 1841, els llibres canvien de format, i els noms dels caps de família apareixen llistats per carrers, posant darrera cada nom una professió. Els antics «caballeros» van passar a ser considerats hisendats, amb l'excepció de dos títols que es van mantenir, els del baró de Foixà i del marquès de la Torre. Això responia a la supressió, el 1840, de l'estatut de noblesa. Però una vegada més veiem que la societat s'havia avançat als canvis legals. I el fet de disposar d'una paraula nova va facilitar les coses. El que és segur és que la paraula no l'havien impulsat els membres de la noblesa que, en un primer moment, fins i tot l'havien rebutjada. Em refereixo al fet que, durant la Guerra Gran, alguns nobles s'havien negat a compartir amb els hisendats, per la seva condició de plebeus, la defensa de les portes de Girona.

Cal dir, en aquest punt, que també és prou significatiu que en el llibre de registres de títols de noblesa que es troba a l'Arxiu de la Ciutat, que durant la primera meitat del segle XVIII encara havia recollit diverses peticions de pagesos rics per ser

enregistrats com a ciutadans honrats de Barcelona, després d'una època d'absència de notícies, hi aparegui, el 1803, la petició d'un individu, que fins aleshores s'havia definit davant els notaris com a pagès, per obtenir el títol d'hisendat.

2. Els hisendats en l'estudi dels dots més elevats de la regió de Girona (1768-1862).

Els hisendats que apareixen en la documentació notarial porten a terme activitats molt diverses, moltes d'elles relacionades amb les seves finques. Compren i venen terres, cedeixen terres en emfiteusi, arrenden masos, hipotequen terres, etc. Totes aquestes escriptures ens han ajudat a establir un perfil de la figura de l'hisendat al qual farem referència en la darrera part d'aquesta intervenció. Però abans ens entretindrem una mica en l'escriptura notarial que ens permet seguir les aliances matrimonials dels grups situats en la franja superior dels dots, entre els quals destacaren, com és d'esperar, els hisendats. Ja he dit abans que en el moment de redacció de la meva tesi doctoral, no havia prestat atenció a l'emergència de la nova etiqueta, però també que els hisendats s'hi havien fet presents. En aquell estudi vaig reparar en la importància dels dots femenins, com a signe dels nivells de riquesa dels grups socials i, per tant, com a via per caracteritzar els més rics d'una regió. Per això, vaig dedicar unes pàgines de la meva tesi a l'anàlisi i a l'estudi dels dots superiors a mil lliures. Els dos apartats que les incloïen, «Els dots, un signe de classe» i «L'evolució de les llegítimes», es trobaven inserits en el capítol «Els signes d'identificació» de la tercera part de la tesi, que portava per títol «Manifestació i força de la

classe propietària»⁸. En el primer apartat que he mencionat, que en seguia un altre on s'havien analitzat llistes dels majors contribuents, remarcava que les aliances matrimonials dels hisendats gironins, en trobar-se especialment dispersos en l'espai, difícilment es podien donar en una àrea geogràfica reduïda. De fet, era per això que Narcís Fages de Romà, després de recomanar als hisendats de la ciutat que residissin al camp, prop de la casa pairal, els tres mesos d'estiu, aconsellava als hisendats del camp que residissin a la ciutat als mesos «crusos» perquè així podrien facilitar les «aliances matrimonials» adequades. Pel que fa a l'evolució de les llogítimes, assimilades als dots, com a signe de l'evolució socioeconòmica de les famílies, em basava en les dades proporcionades per un hisendat de Girona, Miquel Heras de Puig, en un llibre publicat el 1852, que després l'Associació d'Història Rural va reeditar⁹. El llistat dels dots aportats per les filles de la família Heras permetia veure una evolució positiva des de la primera notícia, el 1417, on el dot havia consistit en seixanta-cinc lliures, fins a la darrera dada proporcionada, el 1845, en què el dot era de dues mil tres-centes lliures. La família Heras de Puig havia superat el llindar de les mil lliures el 1749; el 1735 el dot de la família havia estat situat en set-centes lliures. La cronologia és rellevant, perquè el 1749 encara no s'havia produït la pujada del preu del blat de la segona meitat del segle XVIII; per tant, el pas de set-centes a mil lliures semblava reflectir, bàsicament, una millora en el nivell de vida de la família.

En aquella ocasió, vaig defensar que els dots de més de mil lliures podien ajudar a definir el marc geogràfic més adequat per descriure una regió, en tant que permetia veure el

territori on operava i actuava la seva classe dominant. Arribava a la conclusió que la major part dels contribuents de més de sis-cents rals de 1836 casaven les filles amb dots superiors a mil lliures. La xifra de mil lliures semblava vàlida a tots els efectes. Així, vint anys després del darrer any del període estudiat, el 1882, en un congrés de juristes, Joaquim Cadafalch semblava considerar encara útil aquest llinar: «[...] no extrañará que, a juicio de la honrada gente del campo, se haya creído importante la dote de mil a cuatro mil libras»¹⁰. Per tenir una idea del que podia representar aquesta quantitat a finals del segle XVIII pot ser oportú recordar, tal com acabem de veure en les llistes confeccionades el 1795 i el 1800, que en el moment de redactar aquell treball encara no coneixia, que aquestes llistes situaven el nivell de les classes riques en la renda anual de mil lliures. Dotar una filla amb un dot d'aquesta quantitat volia dir una certa capacitat d'estalvi dels pares de les núvies i un ajut considerable per a l'inici de la nova família, que solien rebre nuvis que, en termes generals, atès l'alt nivell d'endogàmia social d'aquella època, es trobaven en condicions de garantir una renda anual no inferior a aquella quantitat.

En aquell treball, que vaig realitzar fa trenta anys, vaig analitzar les dades de tots els dots que havien superat les mil lliures en els capítols matrimonials enregistrats en els oficis d'hipoteques de la regió de Girona entre 1768 i 1862. Les dades recollides em van permetre seguir l'evolució dels dots d'un total de tres-cents dinou famílies inicialment riques; d'aquestes, només en quaranta-cinc casos vaig detectar, en el període considerat, una disminució del valor dels dots. Les altres dues-cents setanta-quatre famílies havien experimen-

tat un augment considerable: en cent cinquanta-un casos s'havien doblat els valors; en setanta-nou s'havien triplicat i en quaranta-dos s'havien quadruplicat.

Unes dècades després, la represa d'aquelles dades m'ha permès corroborar la importància de la terra per a aquells que sens dubte constituïen l'elit de la regió. És clar que la validesa de l'exercici depèn, d'una banda, de si l'hàbit d'estendre capítols matrimonials s'havia escampat en tots els grups socials benestants i de l'altra, de la lectura que fem de les etiquetes que apareixen en la documentació. Sobre el primer punt, nombroses evidències permeten donar una resposta afirmativa. Per tant, centrarem el nostre comentari en l'anàlisi de les etiquetes –dels nuvis i dels pares de les núvies– que denoten un estatus rendista dels seus detentors. Eren aquestes: «nobles», «pagesos» i «hisendats», i encara hi hem d'afegir la de «propietaris», que és una nova nomenclatura que apareix a les dècades centrals del segle XIX.

En primer lloc, hem de dir que les diferències segons si observem els oficis dels pares de les núvies o dels nuvis són significatives. Aparentment, l'estudi dels oficis dels pares de les núvies és el que ens permet identificar quins són els oficis, professió o status socials més ben situats en el conjunt de la societat. Eren ells qui dotaven les filles amb dots elevats. Ara bé, els estudis sobre els capítols matrimonials mostren que els germans hereus d'una família, quan actuaven com a nuvis, rebien quantitats força més elevades que els dots que rebien les seves germanes en el moment de formalitzar els seus capítols¹¹. Per entendre'ns, l'entrada de dues mil lliures en concepte de dot a casa de l'hereu podia ajudar a pagar dos dots de mil lliures de dues germanes cabaleres. En la com-

posició dels nuvis hereus que rebien dots de mil lliures podien haver-hi fàcilment membres de famílies que dotaven les seves filles amb una quantitat inferior. No és estrany, doncs, que el percentatge d'efectius que no són ni membres de la petita noblesa ni membres de grups relacionats amb la terra sigui gairebé sempre, però sobretot a partir de finals del segle XVIII, major en el cas dels nuvis que en el cas dels pares de les núvies. Es tractaria de famílies prou ben situades com per ser receptores de dots de mil lliures però no prou per figurar entre les famílies capaces de proporcionar aquesta quantitat a les seves filles, que eren dotades amb quantitats inferiors.

L'estudi permet resseguir l'aparició de l'etiqueta «hisendat» d'una manera complementària a com ho havíem fet abans. En la documentació històrica de la regió de Girona l'etiqueta «pagès» havia servit durant segles per diferenciar els propietaris del domini útil d'algun o alguns masos del que podríem considerar la «petita pagesia» i «camperolat», que rebien el nom de «treballador». Entre els pagesos, però, podien haver-hi tant propietaris de masos com masovers. Evidentment, els dots més elevats corresponien a propietaris de diversos masos i alguns inventaris *post mortem* confirmen que es tractava de pagesos que devien haver deixat de treballar la terra. Si només haguéssim mirat els percentatges de nuvis i de pares de núvies que apareixen com a «pagesos», podríem haver tingut la impressió d'assistir a una disminució del nombre d'individus d'aquest grup social. Però seria un error, ara que sabem que molts dels pagesos rics havien passat a autoanomenar-se, en els documents notariais, al llarg del període considerat, hisendats. La disminució del percentatge dels nuvis classificats com a oficis no relacionats amb

la terra també podria ser enganyós en el mateix sentit. Com hem dit, l'estudi de l'origen i l'evolució de la paraula hisendat en la documentació notarial permet comprovar que amb el temps l'etiqueta va ser adoptada per membres de professions liberals, comerciants i fins i tot petita noblesa. A partir de la dècada dels anys trenta del segle XIX, l'etiqueta de «propietari» també jugaria un paper semblant, en el sentit que aplegava membres procedents d'activitats diverses, si bé els dots d'aquestes famílies acostumarien a ser més baixes.

Abans hem dit que els discursos historiogràfics tradicionals havien vist el període que estem estudiant com un període de decadència de la noblesa. Semblaria corroborar aquesta idea el declivi en termes percentuals (i també, de fet, en termes absoluts) del membres de la petita noblesa entre els dots superiors. Hem de dir que sota aquest epígraf hem agrupat títols molt diferents: cavallers, ciutadans honrats de Barcelona, ciutadans honrats de Girona, cognoms amb «de», dons, familiars del sant ofici de la inquisició, nobles o privilegiats militars. La majoria d'aquests títols havien estat sol·licitats i adoptats per famílies d'origen pagès. Al llarg del període, la mediana dels dots donats i rebuts pels membres d'aquest grup es manté força similar, entorn de les quatre mil lliures al grup dels hisendats. En tractar-se d'un grup del qual sabem que pràcticament totes les seves filles figuren en el nostre llistat, perquè és difícil imaginar una filla noble dotada amb una suma inferior a les mil lliures, val la pena entretenir-nos a veure les seves aliances matrimonials.

És interessant comprovar, en primer lloc, que el nombre de núvies provinents de la petita noblesa és força més elevat que el nombre de nuvis –majoritàriament hereus– que dispo-

saven d'aquests títols. Per aquesta raó, en principi, i fins i tot sense moure'ns de la regió, aquests no haurien hagut de tenir massa problemes per emparentar amb filles del mateix estament. Tanmateix, els nuvis membres del que hem anomenat «petita noblesa» només es casen majoritàriament amb filles d'aquest grup social en els dos primers decennis del període, fins al 1788. En aquests mateixos decennis i els següents, durant el període en què l'etiqueta «hisendat» encara no s'havia estès, alguns nobles titulats no van tenir cap problema a casar-se amb filles de pagesos, encara que no els acompanyés cap títol, però allà on es veu més clarament la complicitat entre els dos grups socials és en l'elevat nombre de filles de la petita noblesa casades amb nuvis pagesos, la majoria d'ells hereus. Molts d'aquests nuvis, durant el període, van passar a dir-se «hisendats».

Els hisendats constitueixen l'altre grup, juntament amb la noblesa, que les nostres llistes permeten analitzar íntegrament, ja que l'etiqueta semblava haver nascut per designar els membres de la classe propietària -fossin quins fossin els seus orígens- que dotaven les filles amb dots superiors a les mil lliures. Cal pensar, doncs, que no hi havia filles d'hisendats dotades amb menys de mil lliures. Eren els únics, també, que podien competir en el mercat matrimonial de la petita noblesa, pel que fa a les quantitats dels dots, ja que la mediana dels dos grups era de quatre mil lliures. Era diferent el cas dels propietaris, la nova etiqueta que s'expandiria força més tard que la dels hisendats, a les dècades centrals del segle XIX, i que solia servir per designar famílies amb dots més reduïts, dels quals només hem considerats els que superaven les mil lliures.

El que m'interessa remarcar és que hauria estat un error estudiar l'evolució dels dots de la pagesia benestant només a partir de l'evolució dels dots que apareixien sota cada etiqueta social, tant dels nuvis com dels pares de les núvies, sense tenir en compte l'aparició de les noves etiquetes. L'alt nombre d'hisendats a mitjans segle XIX entre els dots elevats de la regió no és contradictori amb la davallada experimentada, en termes quantitius, pels dots d'aquells que van continuar identificant-se com a pagesos en la documentació ni amb la davallada, en nombre d'efectius, de la petita noblesa, ni tampoc amb una suposada estabilitat dels grups no agraris, que potser no va ser tal. El que és segur en tots els casos, és que l'èxit de la paraula hisendat reflecteix sobretot la importància de les rendes de la terra en aquella societat. Aquesta evidència, si bé ens podria arribar a fer dubtar de trobar-nos davant d'un canvi social rellevant; si el que busquem són proves d'un canvi radical de les fonts de riquesa d'una societat, és la que ens porta a dedicar la darrera part de l'exposició a reflexionar sobre els hisendats en terme de classe social dominant, cosa que vol dir preguntar-nos sobre la seva manera d'obtenir la renda que els permetia definir-se com a classe rendista o, el que ve a ser el mateix, sobre la manera de relacionar-se amb els grups que treballaven la terra, i també sobre la seva capacitat d'influir en la construcció d'un discurs històric esbiaixat.

3. La classe dels hisendats revisitada.

Com he dit el principi d'aquesta xerrada, en el moment de redactar la tesi jo no havia remarcat la novetat de l'aparició de l'etiqueta hisendat, però sí que havia donat impor-

tància a la classe propietària. De manera que el 1991, en un dossier que la *Revista de Girona* va dedicar als pagesos gironins, vaig titular el meu article «La “classe” dels hisendats». L'article s'iniciava amb aquesta pregunta: «Podem parlar d'una “classe” dels hisendats?» Partia del fet que el concepte de classe era un concepte debatut i polèmic. El seu ús depenia, deia, de si enteníem les classes simplement com a grups o estrats de la societat, o si definíem les classes a partir de les relacions d'interdependència establertes històricament entre diferents grups socials. Considerava excessiu introduir aquest debat en aquell article, però partia d'una evidència: en el camp gironí dels segles XVIII i XIX hi havia unes famílies que vivien de la renda proporcionada per unes altres que treballaven la terra. Tanmateix, constatava, aquestes relacions de classe no podien ser considerades especialment innovadores. El fet que uns homes -o unes famílies- visquessin del treball d'uns altres -amb la terra com a element intermediari- era un fenomen antiqüíssim i universal. Però era precisament aquest fet el que ens obligaria a fixar-nos més detalladament en les característiques de les relacions de classe en cada context.

La historiografia havia tendit a considerar que aquestes relacions de classe, definides pels drets de propietat, havien canviat amb la revolució liberal, amb un conjunt de lleis entorn de la terra, que haurien consolidat, entre altres coses, el domini útil de la pagesia respecte del domini directe dels nobles i l'Església. Però l'assumpció, per part d'un grup de pagesos, d'una etiqueta social que els ubica en una categoria superior com la d'«hisendats» durant els anys finals de l'Antic Règim, i el fet que els trobem pagant

els dots més elevats de la societat gironina, deixa entendre que durant l'Antic Règim s'havien produït canvis prou significatius en la societat gironina. Per estudiar aquests canvis, és necessari combatre alguns tòpics de la memòria col·lectiva, aquells que s'aixopluguen sota el paraigües del pairalisme, creats pels mateixos hisendats. Podem assenyalar-ne dos: el tòpic d'una classe «pagesa» força homogènia, i el tòpic d'uns contractes agraris, l'emfiteusi i la masoveria, que haurien funcionat com a instruments de benestar social i de mobilitat social. El primer ha estat possible gràcies a la trajectòria històrica comuna de bona part dels membres del col·lectiu d'hisendats. Aquesta trajectòria hauria fet possible que molts hisendats del segle XIX, tot i formar part de les classes dominants, poguessin proclamar-se descendents, no dels senyors feudals del segle XIV, sinó dels remences, és a dir, d'aquells que a la Baixa Edat Mitjana havien sofert l'opressió dels senyors feudals. No s'ho inventaven. Podien demostrar-ho amb la documentació que zelosament havien guardat generació rere generació. D'aquesta manera van poder al·legar, en moments de conflictivitat, que la seva propietat de la terra tenia uns orígens legítims, en la mesura que aquells títols provaven que era fruit del treball i no de la violència. Però, de fet, amb aquests arguments i amb la seva reacció davant dels projectes de reforma agrària durant la Segona República, els propietaris catalans no van fer sinó evidenciar que, independentment de la trajectòria històrica seguida, les relacions de propietat eren relacions de classe. I justament això és el que intenta amagar el segon tòpic, en posar de relleu la bondat dels contractes de masoveria i dels establiments

emfitèutics del país. Per contrastar aquesta visió idealitzada del camp català amb la realitat històrica, el primer pas és l'anàlisi de les clàusules dels contractes signats davant notari. Aquesta anàlisi, que vaig portar a terme en el curs de la meua tesi doctoral, revela unes clàusules -i per tant unes pràctiques- comunes en el conjunt de la regió en aquests dos tipus de contracte i, el que resulta tant o més interessant, una evolució comuna.

He volgut recordar aquell article del 1991 per reflexionar avui, gairebé trenta anys després, aquí, sobre fins a quin punt el «descobriment» posterior de l'emergència de l'etiqueta dels hisendats podia fer trontollar algunes de les coses que allà deia sobre la classe propietària. I he d'admetre que no gaire. Però sí que voldria posar l'atenció en el fet que el dinamisme social que reflectia el canvi en l'etiqueta dominant va reforçar en mi la necessitat d'explorar amb més detall el conjunt de la societat gironina. És el que hem fet, amb membres del meu grup de recerca, en els darrers anys. Afortunadament, les mateixes fonts que havíem utilitzat en les nostres primeres recerques permetien avançar en aquest terreny i alguns dels resultats obtinguts darrerament han estat força espectaculars. Només esmentaré aquells que tenen relació amb aspectes que han anat sorgint al llarg de l'exposició, i seguint el mateix ordre: en relació amb els canvis apareguts en la forma d'etiquetar els grups socials, en primer lloc, en relació amb els dots com a signes de classe, en segon lloc, i en relació amb els contractes de masoveria i d'establiments emfitèutics signats pels hisendats, en darrer lloc. En els tres casos, els resultats obtinguts en les darreres dècades, al mateix temps que

reafirmen el paper dels hisendats com a classe dominant, que és el tema d'avui, plantegen la necessitat d'estudiar aquest grup d'una manera relacional, per tal de donar-los el protagonisme que mereixin, en el curs dels esdeveniments, als grups socials que suposadament es trobaven sota la seva dominació.

En relació amb el primer punt, vull assenyalar el canvi d'etiquetes que es va produir, paral·lelament al que acabem d'observar, en el si dels treballadors, és a dir, del grup aparentment més humil de la població. Una part important dels membres d'aquest grup, suposadament els més rics, i els que eren capaços de dotar més bé les seves filles, van passar a autodefinir-se, davant els notaris, com a «menestrals»¹². Si bé el terme també va aparèixer en els llistats elaborats el 1795, hem de dir que en aquest cas el canvi ja havia començar a fer-se present, en la documentació notarial, des de la dècada dels anys setanta del segle XVIII. Respecte de l'evolució dels dots, hem de dir que l'observació del moviment del conjunt dels dots, i no només de les franges més elevades dels dots, permet veure que els dots dels grups dels treballadors van augmentar més que els dots de la resta de la societat¹³. Aquest fet té el interès perquè, en el mercat matrimonial, l'augment dels dots de les famílies més benestants, podia ser degut més a la pressió exercida des de baix per les famílies humils i mitjanes que a les necessitats i estratègies del grup situat a les capes superiors. Per últim, el nostre grup de recerca també ha trobat evidències, a partir de l'estudi de l'evolució de les característiques i de les clàusules dels contractes d'establiment emfitèutic i dels contractes de masoveria signats pels

hisendats, de processos de negociació des de baix, és a dir, de processos en què la iniciativa hauria correspost als grups subordinats¹⁴. Podríem admetre així aquella part del postulat pairalista que posa de relleu el caràcter positiu d'alguns contractes agraris, i al mateix temps en capgira la interpretació que atorga tot el mèrit als propietaris. Fixem-nos que les tres característiques que hem esmentat (aparició de l'etiqueta de «menestral», augment dels dots dels treballadors, i negociacions dels contractes des de baix) denoten totes un mateix fenomen, que és el d'un cert apoderament i capacitat d'iniciativa de membres dels grups més humils, que altres fonts, com els inventaris *post mortem*, també semblen corroborar i que obliguen a reinterpretar les accions i les actituds dels altres grups¹⁵.

4. Conclusió: el triomf d'una elit de caràcter regional.

Per acabar aquesta exposició sobre els hisendats gironins, i a manera de resum, voldria posar de relleu dues coses: la primera, que la paraula «hisendat», tot i semblar una paraula vella, és una etiqueta que revela la necessitat d'identificar-se d'una nova manera davant el conjunt de la societat, i això és rellevant en un moment de canvi com és el de l'etapa final de l'Antic Règim. La segona, que és una paraula que sorgeix primer al camp que a la ciutat, fet que revela que el camp gironí era molt més dinàmic del que podria semblar. A Barcelona, per exemple, la paraula hisendat no sembla adquirir força fins després del Trienni Liberal. Ambdues evidències presenten interès des del punt de vista historiogràfic que afecten la història de Girona i la

de Catalunya en particular, i que poden estendre's a una reflexió de caràcter més general, que també voldria compartir amb vosaltres.

Des del punt de vista estrictament gironí, ens adverteixen de la necessitat d'integrar la història de la ciutat de Girona i, sobretot, de les seves elits, en relació amb el conjunt del territori de la regió de Girona, d'on extreien les rendes una part important d'aquestes elits. Des del punt de vista de la història de Catalunya ens mostren una certa contraposició Barcelona-Girona que va més enllà de la contraposició camp-ciutat. Des d'un punt de vista més general, el que resulta més rellevant és el dinamisme d'una societat d'Antic Règim i la necessitat d'aprofundir en l'anàlisi d'aquest dinamisme prenent en consideració el conjunt de la societat en el si de la qual actuava l'elit analitzada. En el cas de Catalunya, això condueix a reexaminar les idees esteses per la ideologia del pairalisme i a denunciar la manera com havien estat interpretats els processos històrics en què s'havien basat. El que estem dient és que el triomf indiscutible dels hisendats com a classe dominant no els fa pas menys sospitosos, més aviat al contrari, d'haver-se atribuïts uns mèrits que l'estudi del conjunt de la societat convida, com a mínim, a sotmetre a discussió.

BIBLIOGRAFIA

CADAFALCH, J. «Sobre el congreso catalán de juriscultos». A: *Revista del Instituto Catalán de San Isidro*, juny del 1883, p.139.

CONGOST, R. «De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)». A: *Recerques: història, economia, cultura*, 35 (1997), p. 51-72.

Els propietaris i els altres. Vic: Eumo, 1990.

«Guerra, Pàtria i Estadística: el despertar polític dels hisendats (1795-1800)». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 42, 2001, p. 379-395.

«Més enllà de les etiquetes. Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials humils. La regió de Girona (1770-1850)». A: *Recerques*, 68, 2014, p.165-191.

Notes de Societat. La Selva, 1768-1862. Santa Coloma de Farners: Consell Comarcal de La Selva, 1992.

CONGOST, R.; ROS, R.; MORENO, B.[ed.]. «Els inventaris de la gent humil: els treballadors de la regió de Girona al segle XVIII». *Els inventaris postmortem. Una font per a la història econòmica i social*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, CRHR/AHR, 2018.

CONGOST, R.; SAGUER, E. «De contractes de rabassa morta a emfiteusis perpètuas: una negociació des de baix? La regió de Girona, 1700-1900». A: *De la vinya a la fassina. Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015.

HERAS, M.; BOSCH, M.; FERRER, L. *Biografia o explicació del arbre genealògic de la descendència de Casa Heras de*

Adri (1350-1850). Girona: Biblioteca d'Història Rural, CRHR/AHR, 2001.

MOLI, M. *La desamortización en la provincia de Gerona, 1835-1854*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona, 1975.

OSSORIO, A. *Historia del pensamiento político catalán durante la guerra de España contra la República Francesa (1793-1795)*. Barcelona: Grijalbo, 1977.

ROS, R. [ed.]. *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social*. Girona: Biblioteca d'Història Rural, CRHR/AHR, 2010.

ZAMORA, F. de; BOIXAREU, R. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial, 1973.

NOTES

- 1 Moli, Montserrat, *La desamortización en la provincia de Girona (1835-1854)*, Tesi doctoral, UAB, 1975.
- 2 Congost, Rosa, *Els propietaris i els altres*, Vic, Eumo, 1990.
- 3 Congost, Rosa, «De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)», *Recerques*, 35, 1997, p. 51-72.
- 4 Zamora, Francisco de, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Edició a cura de Ramon Boixareu, Barcelona, Curial, 1973.
- 5 La informació sobre les llistes de 1795, es pot trobar a Ossorio y Gallardo, Ángel, *Historia del pensamiento político catalán durante la guerra de España contra la República Francesa (1793-1795)*, Barcelona, Grijalbo,

1977. Les llistes es podem consultar a l'Arxiu de la Ciutat de Girona. Més informació a Congost, Rosa, «Guerra, Pàtria i Estadística: el despertar polític dels hisendats (1795-1800)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 42, 2001, p. 379-395.
- 6 En relació amb el procés de confecció d'aquesta llista, que també es troba a l'Arxiu de la Ciutat de Girona, vegeu Congost, Rosa, «Guerra, Pàtria i Estadística...»
 - 7 Congost, Rosa, «De pagesos a hisendats [...]»
 - 8 Congost, Rosa, *Els propietaris i els altres*. Un estudi més detallat dels capítols matrimonials amb dots més elevats, restringit a la comarca de La Selva en aquesta ocasió, es pot trobar a Congost, Rosa, *Notes de Societat. La Selva, 168-1862*, Santa Coloma de Farners, Consell Comarcal de La Selva, 1992.
 - 9 El llibre va ser posteriorment editat per la Biblioteca d'Història Rural: Miquel Heras de Puig, *Biografia o explicació de l'arbre genealògic de la descendència de Casa Heras de Adri (1350-1850)*, amb un estudi introductori de Mònica Bosch i Llorenç Ferrer, Girona, Biblioteca d'Història Rural, CRHR/AHR, Girona, 2001.
 - 10 Cadafalch, Joaquim, «Sobre el congreso catalán de jurisconsultos», *Revista del Instituto Catalán de San Isidro*, juny del 1883, p.139.
 - 11 Congost, Rosa, *Notes de Societat. La Selva, 1768-1862*, Santa Coloma de Farners, 1992, pp.65-66; Ferrer-Alòs, Llorenç, parla del «descens social dels cabalers» com una característica del sistema familiar català a «Capítols matrimonials i història de la família», dins Rosa Ros [ed.], *Els capítols matrimonials. Una font per a la història so-*

- cial, Girona, Biblioteca d'Història Rural, CRHR/AHR, 2010. a pp.146-149.*
- 12 Congost, Rosa, «Més enllà de les etiquetes. Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials humils. La regió de Girona (1770-1850)», *Recerques*, 68, 2014, pp.165-191.
 - 13 Congost, Rosa «Els dots com a indicadors de les desigualtats socials i de la seva evolució en el temps», dins *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social / Rosa Ros* [ed.]. Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural de les Comarques Gironines - Documenta Universitaria, 2010.
 - 14 Congost, Rosa; Saguer, Enric «De contractes de rabassa morta a emfiteusis perpètuas: una negociació des de baix? La regió de Girona, 1700-1900». A: Josep Colomé, Jordi Planas i Francesc Valls Junyent [ed.]: *De la vinya a la fassina. Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya. Barcelona (ESP): Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015.*
 - 15 Congost, Rosa i Rosa Ros, «Els inventaris de la gent humil: els treballadors de la regió de Girona al segle XVIII», dins Belén Moreno Claverías [ed.], *Els inventaris postmortem. Una font per a la història econòmica i social*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural de les Comarques Gironines - Documenta Universitaria, 2018.

Mònica Bosch

**ELS HIENDATS.
DE CLASSE DOMINANT A CLASSE
DIRIGENT A LA GIRONA DEL SEGLE XIX**

En la societat gironina del segle XIX, encara eminentment agrària i escassament industrialitzada, destacà pel seu pes específic la classe dels hisendats, és a dir, dels grans propietaris que vivien de les rendes que els proporcionaven les seves propietats. Tant és així que, volent fer inicialment una cosa similar a la tesi doctoral d'Àngels Solà (*L'élite barcelonina a mitjan segle XIX*, llegida a la Universitat de Barcelona l'any 1977), en la qual ella havia estudiat els components de la potent i dinàmica oligarquia econòmica que havia dominat a Barcelona durant la primera meitat del segle XIX, una elit socialment molt diversa en l'origen i la composició dels seus ingressos (integrada per comerciants, industrials, financers, hisendats, indians, etc.), mentre jo intentava fer el mateix per a l'àmbit de les comarques gironines i anava identificant les fortunes més importants de la província, així com les persones que havien ocupat càrrecs a la Diputació i a l'Ajuntament de la capital, aviat em vaig adonar que aquella gran diversitat apareixia en molta menor mesura i que, si un grup destacava com a classe dominant i dirigent en la societat gironina vuitcentista, aquest era el dels hisendats. Aquesta evidència em va fer centrar, de manera definitiva, en aquest sector social i realitzar l'anàlisi de la família Carles i del seu patrimoni, un dels exemples més destacats de rendistes agraris gironins pel poder econòmic, social i també polític que arribà a assolir, com un estudi de cas que em permetés endinsar-me en quines foren les bases i la forma com al segle XIX els hisendats de la regió de Girona passaren de ser una classe econòmicament i socialment dominant a convertir-se també en una

classe dirigent, en el marc de la conformació del nou règim liberal.

Com han estudiat Pere Gifre i Rosa Congost, la formació dels hisendats, que ja identifiquem com un grup diferenciats de la resta al segle XVIII, fou producte d'un llarg procés de diferenciació social pagesa que havia durat diverses centúries i que havia permès l'ascens i la consolidació d'una minoria de grans propietaris rurals que podien viure de les seves rendes. Molts hisendats del segle XIX eren descendents d'antics remences i, entorn d'aquest fet, van elaborar el mite d'un grup social format a si mateix amb esforç, que havia lluitat per alliberar-se del jou dels poders feudals, i també el mite pairalista de l'hereu.

El segle XIX va ser l'època daurada dels hisendats gironins, que assumiren una clara vocació de lideratge polític i social. La base del seu poder es fonamentava sobre una gran propietat territorial que havia estat producte, en la majoria dels casos, d'un procés d'acumulació desenvolupat al llarg de l'edat moderna, que havia conduït a la reunió de diversos patrimonis familiars mitjançant una política matrimonial endogàmica dintre dels pagesos de mas, les estratègies hereditàries (principalment la institució de l'hereu únic universal) i les compres de terres. Al segle XIX al grup també s'hi incorporaren alguns hisendats que havien aconseguit una acumulació patrimonial més ràpida, sovint gràcies a les oportunitats que van oferir les desamortitzacions. La família Carles, originària de la Pedrissa de Pals i dedicada al segle XV a la mercaderia, però establerta ja a Torroella de Montgrí durant l'època moderna –període durant el qual acumulà un important patrimoni agrari–, arribà

al segle XIX a posseir una de les fortunes territorials més importants de l'àmbit gironí: 855 hectàrees, que l'any 1875 els permetien figurar en el segon lloc en la llista dels majors contribuents de la província de Girona per contribució territorial.

Com era característic a les comarques gironines, aquesta gran propietat rural es trobava fragmentada en diverses unitats d'explotació o masos que, en el cas dels Carles, estaven repartits per les actuals comarques de l'Alt i el Baix Empordà, el Pla de l'Estany, el Gironès i la Selva. Els Carles, com molts altres hisendats de la regió de Girona, només eren «senyors útils» i «propietaris» de les seves heretats. Jurídicament, tenien per sobre diversos senyors directes (sobretot institucions eclesiàstiques i noblesa tradicional) i, per sota, nombrosos subemfiteutes, masovers i arrendataris que, amb el seu treball o mitjançant el d'altres persones (en el cas dels grans arrendataris), els proporcionaven la renda amb la qual podien mantenir el seu elevat nivell de vida.

A més de la seva important base patrimonial, la gestió indirecta de les seves propietats –mitjançant un administrador i la cessió dels masos, majoritàriament a través del contracte de masoveria al terç de fruits– jugà un paper de primer ordre en les possibilitats dels hisendats de traslladar la seva residència a la ciutat i d'exercir com a classe dirigent.

Un altre element clau per explicar la preeminència dels hisendats va ser una determinada política de relacions socials en la qual la família ocupava un lloc central. L'estudi de les aliances familiars dels Carles revela com família,

propietat i classe eren elements indissociables en l'estratègia matrimonial dels grups benestants. En els rengles de l'elit propietària, la família, a través de la seva extensa xarxa de relacions de parentiu, es constituïa com un autèntic bloc de poder econòmic, social i polític en el qual només es podia aspirar a entrar o a romandre-hi amb l'ofertament d'un dot elevat a les filles en el «mercat matrimonial». Aquesta estratègia tan ben planificada passà, en el cas dels Carles, per la pràctica d'una «endogàmia de classe dominant rural» entre famílies del seu mateix nivell econòmic i social (amb els Puig, de Torroella de Montgrí; els Armet, de la Jonquera; els Ciurana, de Riudellots de la Selva i els Ferrer, de Banyoles; si bé les dues darreres famílies ja estaven establertes a Girona), i també per l'enllaç amb militars d'alta graduació (els Mendoza, quan l'hereu Carles es casà l'any 1816 amb la filla de Joaquim de Mendoza i de Hermiaga, governador militar i polític de Girona, que havia mort en el darrer setge de la ciutat durant la guerra del Francès; i els O'Doyle, una nissaga de militars d'alta graduació d'origen irlandès). Moltes d'aquestes famílies, a més, es trobaven també situades en determinats àmbits del poder polític local i provincial. Els hisendats van teixir xarxes de relacions familiars esteses per un ampli territori, que podien tenir múltiples utilitats: prestigi social, préstecs de diners o fermances entre parents, negocis comuns o influència política. Tots aquests beneficis expliquen els alts dots que els membres d'aquesta elit social estaven disposats a pagar a les seves filles, fins i tot arriscant la solvència econòmica del seu patrimoni.

L'explotació indirecta dels seus masos i la figura de

l'administrador permetien als Carles, com a d'altres hisendats, viure lluny de les seves propietats per poder desenvolupar una intensa vida associativa i actuar com a classe dirigent en el medi urbà. Havent culminat al segle XVIII el seu pas de «pagesos» a «rendistes», i havent coronat el seu ascens econòmic amb l'obtenció, l'any 1737, dels títols de cavaller i de noble del Principat de Catalunya segons les formes d'ascens social pròpies de l'Antic Règim, Martí de Carles traslladà, l'any 1772, la seva residència habitual de Torroella de Montgrí a l'antiga casa Xammar (avui coneguda com a Casa Carles) de la plaça del Vi de Girona. Girona es convertí, al segle XIX, sobretot a partir de la primera guerra carlina i la conversió l'any 1833 de la ciutat en capital de província, en capital d'hisendats, és a dir, en el principal nucli d'atracció dels hisendats de la regió de Girona i, en conseqüència, en el centre dels interessos econòmics que aquest grup tenia repartits per una àmplia geografia. Per abastar, per tant, en tot el seu significat, l'autèntic pes de Girona al segle XIX seria erroni partir d'una falsa dicotomia entre camp i ciutat, sinó que cal tenir en compte les múltiples relacions que lligaven aquesta última amb l'extensa zona geogràfica de la qual extreien, i sobre la qual exercien, la seva influència els hisendats.

En el pas de l'Antic Règim al nou ordre liberal, els grans propietaris gironins trobaren diferents formes de remarcar la seva distinció social, és a dir, la distància que els separava dels sectors populars, especialment els del medi rural:

a) Les seves luxoses residències, amb nombrosos servents domèstics (sovint també d'origen rural), que podien

servir per incrementar el prestigi de la família en el cas d'allotjar persones il·lustres que estaven de pas per la ciutat, com fou el cas de la Casa de Carles de la plaça del Vi.

Ens val de mostra el següent fragment sobre la visita, l'any 1829, dels reis de les dues Sicílies i la futura reina M. Cristina, que ens serveix per veure alhora com, en el seu periple pel recinte urbà, la monarquia (i les autoritats gironines) aprofitaren per reforçar la mitologia de la ciutat relacionada amb la passada guerra del Francès:

«Sus M.M. ocuparon la habitacion principal de la Casa de Carles, que dá á la plaza del Rey. La Princesa Doña Maria Cristina, futura Esposa de S.M. el Rey Don Fernando VII tenia preparada la habitacion contigua al gran salon y que tiene dos balcones al patio, pero no la usó, pues durmió en la sala de la misma habitacion de sus Padres, en una cama propia que llevaban consigo [...]. A las tres y media de la tarde del dia 13 llegaron S.S.M.M. y A.R. á la casa Palacio, donde se apearon siendo recibidos al pie de la escalera principal por el Iltre Señor Don Narciso Mª de Carles y su familia, por el Ex[celentisi]mo

Sr Obispo y comisionados de los Cabildos de la S[an]ta Iglesia Catedral y de la Colegiata de San Félix. Sin subir á la Casa, tomaron de nuevo el coche, y pasaron á visitar el cuerpo de San Narciso. Saludaron los restos del Ex[celentisi]mo Alvarez de Castro defensor de la Ciudad en el sitio de 1809. Visitaron el Convento de Religiosas Caputxinas y los baños que allí sé conservan de los antiguos Romanos y luego á pié sé dirigieron á la Catedral, al pie de cuya gran escalinata estaba el Magnifico Ayuntamiento en corporacion y bajo palio sé colocaron las Reales personas [...][A la

casa de Carles] hubo gran recepcion y besamanos. Durante la cena, la musica Militar de la Guardia Real tocó en el patio de la Casa [...] S.S.M.M. entregaron como á recuerdo al I[us]tre Señor Don Narciso Mª de Carles, una caja de oro labrada para tabaco y la cantidad de cincuenta duros en plata de columna para las Religiosas Caputxinas».

L'any 1802, després de l'estada a la casa del rei Carles IV i la seva família, «[...] a fin de que en todos tiempos conste y sirva de perpetuo monumento del honor ha tenido sirviendo su dicha Casa de Palacio a sus Mag[esta]des y Altesas», es prengué acta notarial de la col·locació, a la porta principal de Casa Carles, de les cadenes que simbolitzaven la immunitat i dret d'asil propis de palau reial i la inscripció en lletres daurades «Dn Carlos Quarto, Dª María Luhisa y los Principes Nuestros Señores, en veinte y dos y veinte y seis Octubre mil ochocientos y dos».

b) Una educació d'elit, que podien començar a Girona i continuar a Barcelona, Madrid o en internats privats de l'estranger, amb la possibilitat de donar accés a carreres universitàries als fills segons.

El Col·legi d'Humanitats de Girona inicià les seves classes l'any 1841, i el 1845 es convertí en Institut Provincial. Segons l'estudi realitzat per Joan Olòriz, del total d'alumnes que s'hi matricularen entre 1859 i 1868, i dels quals es coneix la professió del pare, el 38'7% eren fills d'hisendats i propietaris, seguits en importància pels fills de professionals liberals (23'8%) i de comerciants (10'7%), tal com correspon a una època en què l'ensenyament secundari estava dirigit preferentment als descen-

dents mascles de la burgesia i les classes mitjanes. En el terreny educatiu, la vinculació dels ordes religiosos, i especialment dels jesuïtes, amb la formació de les classes benestants té una llarga tradició a Catalunya i a tota Espanya. A la segona meitat del segle XIX, els fills no hereus de Joaquim de Carles i Rosa de Ferrer foren els primers membres de la família Carles amb carrera universitària: un fou enginyer de monts i l'altre advocat. I és que, entre els hissendats, els estudis universitaris foren inicialment una forma per facilitar un mitjà de vida als cabalers, a través de l'accés que proporcionaven a les professions liberals. Els hereus, en canvi, viurien de la renda del patrimoni i, llevat d'alguns que feren estudis de dret per tal de gestionar millor les seves hisendes, la majoria no cursaren estudis superiors fins al segle XX.

c) La diglòssia, és a dir, utilitzar preferentment una llengua per al registre parlat (el català) i una altra per l'escrit (el castellà).

Tal com ha estudiat Joan-Lluís Marfany, la diglòssia començà per les elits socials i no es va estendre de forma definitiva a tots els grups de la societat catalana fins als anys setanta del segle XIX. Coincideixo plenament amb la seva interpretació del fet que, per a l'extensió de la diglòssia, si bé és cert que hi van haver factors condicionants exògens, foren més determinats els factors endògens a la pròpia societat catalana: la diglòssia començà a ser practicada de forma voluntària per les elits socials i dirigents i s'anà estenent, molt més tard, en la resta de la societat, no pas per raons de resistència activa, sinó per les dificultats d'accés

al castellà escrit entre amplis sectors de catalans. Segons Marfany, la participació de les elits burgeses de tot tipus en el projecte polític liberal de construcció de la nació espanyola fou un factor determinant al segle XIX del comportament diglòssic de les elits, que va tenir un primer punt d'inflexió durant la guerra del Francès i s'accentuà amb força a partir del Trienni de 1820-1823, quan el liberalisme s'institucionalitzà de debò per primera vegada a l'estat espanyol. La vocació de classe dirigent en el nou estat liberal demostrada pels hisendats –i no només per la burgesia industrial i comercial– va tenir així molt a veure amb l'extensió definitiva de la diglòssia al llarg del segle XIX. Al segle XIX assistim, en efecte, a la castellanització en el registre escrit de moltes famílies d'hisendats, entre elles la família Carles, aquesta fins i tot abans i de forma més decidida que d'altres. Però mentre els propietaris rurals s'escrivien entre ells, i amb altres sectors «cultes», en castellà, és més que probable que tots ells parlessin de forma habitual en català, ja que en la seva correspondència apareixen de vegades paraules en aquesta llengua (a voltes subratllades) i he localitzat una carta en la qual, el 15 de gener de 1834, el militar Bonaventura Aloy, de la família dels Aloy de Figueres, li deia a Narcís de Carles de forma explícita: «A tu Esposa Joaq^{ta} que no la olvido, que tengo muchas ganas de fer petar una charrada p[ar]a q[u]e me cuente muchas cosas» (subratllat a l'original).

És fora de dubte, per altra banda, que el català era la llengua amb què s'entenien habitualment en la parla els hereus de Casa Carles amb els seus administradors i masovers. La condescendència mostrada pels hisendats de

continuar el tracte escrit en català amb els seus colons i altres sectors pagesos que treballaven la terra era socialment interessada, sens dubte una forma de marcar la seva distància de classe en el món pagès.

d) Signes de prestigi social relacionats amb la parròquia i la religió: la sepultura o el banc propi en un lloc preferent a l'interior de l'església parroquial, l'oratori privat a les seves cases.

Al segle XIX, alguns signes de prestigi social es continuaven manifestant i visualitzant, com a l'època moderna, en l'àmbit de la parròquia, la qual constituïa un lloc de representació social on les elits, manllevant paraules d'E.P. Thompson referides a la *gentry* anglesa del segle XVIII, podien escenificar el seu gust afectat pel «teatre públic». Em refereixo, com han estudiat Joaquim M. Puigvert i Pere Gifre per a les comarques gironines, a signes de distinció com el privilegi de gaudir de sepultura o de banc propi en un lloc preferent a l'interior de l'església parroquial, sovint en recompensa pels ajuts econòmics que s'hi havien fet. Els membres de la família Carles disposaven de banc propi i d'una capella amb el panteó familiar per ser enterats a l'interior de l'església parroquial de Sant Genís, a Torroella de Montgrí, la seva localitat d'origen. Entre les mostres de patronatge realitzades en aquella parròquia, sobresurt el fet que la casa rectoral de la vila fou edificada l'any 1888 sobre uns terrenys cedits per la família Carles.

A Girona, on havien traslladat la seva residència habitual ja al darrer terç del XVIII, els Carles adquiriren diversos nínxols a banda i banda de la capella neoclàssica que

presidia el nou cementiri, construït als afores de la ciutat i inaugurat l'any 1829. Amb el temps, però, aspiraren a la distinció més alta de ser enterrats dins mateix de la catedral de Girona, un privilegi que des de principis del segle XIX estava només reservat als bisbes. El permís els el va concedir el bisbe de Girona l'any 1918 (i fou ratificat pel capítol de la catedral el 1921), en gran part com a recompensa pel fet que en el seu testament el darrer hereu, Joaquim de Carles de Ferrer, deixava la major part dels seus béns al Bisbat i per a ús del Seminari (la Casa de Carles), a més de donar diverses joies per què fossin encastades en la custòdia del Corpus. L'any 1929 el capítol facultà els Carles per construir la seva tomba familiar a la capella de Sant Josep (l'actual capella de Sant Pere i Sant Pau) de la Catedral. Després de moure moltes influències a Madrid, el permís del Ministeri de la Governació el van obtenir per una reial ordre de 8 d'abril de 1831, menys d'una setmana abans de la proclamació de la Segona República. La sol·licitud al ministre havia comptat amb la recomanació favorable del governador civil de Girona i de Joan Ventosa i Calvell (de la Lliga). També feren gestions Joaquim de Robert de Carles, comte de Torroella de Montgrí, i Agustí Riera i Pau, metge i membre de la Lliga Regionalista, que fou president de la diputació de Girona durant tota l'etapa de la Mancomunitat fins que fou cessat per Primo de Rivera. No em puc estar de comentar que Agustí Riera, en la carta que va escriure el 9 d'abril de 1931 a Eduard de Carles, comunicant-li la resolució favorable del ministeri –una carta escrita, aquesta ja sí, en català (perquè la burgesia catalana ja havia fet, en aquelles dates, la seva Renaixença)–, s'aco-

miadava d'ell «Ben satisfet d'haver-li pogut prestar aquest petit servei, resto com sempre seu afcm. amic i s., afegint la següent postdata: P.S. –Aprofito l'avinentesa per a preguntar-li que vulgui votar i fer els possibles per a que els seus amics i quants de vosté depenen la votin la candidatura per a Regidors al Districte tercer integrada pels senyors Bonmatí, Ferrer, Gavaldà, i Viñals, per qual integral triomfestic vivissimament interessat» (el subratllat és a l'original; en aquelles eleccions municipals del 12 d'abril de 1931, com és sabut, a Girona va treure majoria absoluta la Unió Republicana, adherida a ERC). La sepultura dels Carles fou dissenyada pel jove arquitecte racionalista Emili Blanch i les obres s'executaren des del mes de juliol de 1929 fins al febrer de 1930. Es tracta d'una cripta d'uns quatre metres de fondària, que conté sis nínxols superposats, amb la boca d'accés enfront de l'altar de la capella i, davant seu, una làpida fixa commemorativa. El setembre de 1931 i el desembre de 1843 les restes dels membres de la família Carles foren traslladades del cementiri a la catedral de Girona.

Disposar d'un oratori privat a la pròpia residència també era un privilegi que alguns propietaris de masos havien aconseguit des de l'època moderna. Ja des del segle XVIII, els Carles disposaven d'un oratori privat, amb llicència per a celebrar-hi missa, a la seva casa de Girona.

El funeral d'un membre d'una família destacada també podia donar peu a escenificar tot un cerimonial que posés de manifest el poder econòmic i social de la nissaga. L'any 1911 el funeral de Rosa de Ferrer (vídua de Joaquim de Carles de Mendoza) es convertí a Girona en un autèntica

escenificació pública en la qual diversos components tenien per objectiu visualitzar (i així reforçar) el rol paternalista i de patronatge social, tant rural com urbà, d'un membre de la classe dominant i dirigent. Tal com ho relata la necrològica que aparegué publicada el 4 de febrer a *La Regeneración. Revista Semanal de acción social católica*:

«A las 4 de la tarde tuvo lugar el sepelio. Antes de salir el cadáver de la casa fué llevado, parando por los salones iluminados regiamente, al Oratorio particular donde se rezó un responso. Acto seguido se organizó la comitiva que debia acompañarla á su última morada. Iba procedido el cadáver por el clero de las Parroquias de la capital con cruz alzada; seguía luego el feretro que era llevado por los colonos de sus haciendas, y rodeado por los demás con blandones encendidos junto con varios monaguillos que llevaban hachas con los blasones y emblemas de la familia. Además asistieron llevando cirio, los niños asilados en el Hospicio Provincial y en la Granja salesiana y los viejecitos de las Hermanitas de los pobres. Presidían el duelo el M.I.S. Vicario General Dr. Llor, junto con los hijos de la difunta D. Emilio y D. Eduardo, su yerno el Exmo. Sr. Conde de Torroella de Montgrí, su nieto D. Joaquín de Robert, y el capellán de la Casa Rdo. D. Pedro Gispert. Seguía luego un numeroso acompañamiento en el que figuraban las principales personalidades de nuestra ciudad y representación de todas las clases sociales. En la mañana del martes se celebraron en la Capilla del Cementerio por todos los sacerdotes que, siendo seminaristas habían estado al servicio de la finada, misas à las que asistieron su hijos: Exma. Sra. Condesa de Serra, D. Joaquín, D. Emilio y D. Eduardo de

Cárles y de Ferrer, su nieto D. Joaquín de Robert y de Cárles, su sobrina Doña Dolores Armet y su hija política Doña Ana».

e) Les formes de l'oci patrici: el permís d'armes i la cacera, l'oci en el medi urbà (els balls, el teatre, el Casino), el nou lleure sanitari dels balnearis.

En el món agrari, el permís per portar armes i la pràctica de la cacera com a lleure també eren signes de distinció, com explicà Thorstein Veblen, en el seu llibre ja clàssic *Teoría de la clase ociosa* (1a edició en anglès, 1899; Madrid, Alianza, 2014). A més de representar un estatus social benestant, associat sobretot a la figura del rendista agrari i forestal, i l'oportunitat de relacionar-se amb els consemblants i amb altres sectors socials dominants i dirigents, la pràctica de la cacera podia revestir altres utilitats per als grans propietaris, com ara anar visitant els seus masos per conèixer millor les seves propietats i així controlar els masovers o vigilar els límits de les finques.

Traslladar la seva residència a Girona oferia als hisendats la possibilitat de practicar una intensa vida social –que podia conduir a la concertació de «bons matrimonis»– en els salons de les cases benestants i en les institucions recreatives pròpies de la sociabilitat patrícia que, com a tota Europa, es van fundar o van arribar a la seva plenitud a mitjan segle XIX, com els cafès, el teatre (l'espai per excel·lència del lleure burgès, amb les seves llotges des d'on practicar el doble joc de mirar i ser mirat) i el Casino Gerundense. Al Teatro de la Reina, com fou batejat en la seva inauguració, el dia de Sant Narcís de l'any 1860, el

nou edifici que, fruit de la iniciativa i del finançament tant públic com privat (però conservant sempre la seva titularitat municipal), substituï el vell teatre de comèdies, la família Carles disposava d'una llotja amb accés directe des de casa seva per al seu ús particular.

En el Casino Gerundense, el més antic dels casinos de les comarques gironines, fundat l'any 1848, els hisendats es van barrejar amb altres sectors de l'elit ciutadana, aparquant rivalitats polítiques i amb una clara voluntat de cohesió de «la buena sociedad de la capital», com remarca el governador. A mitjan segle XIX, estava integrat, principalment, per hisendats, propietaris, comerciants, agents de negocis, fabricants, representants del món de les lleis, funcionaris públics, militars, farmacèutics, metges... (tot homes, no cal dir-ho, seguint el model dels exclusius clubs masculins anglesos). Molts dels seus socis exerciren càrrecs polítics a l'Ajuntament o a la Diputació de Girona i algun, fins i tot, a les Corts. Era un casino de «senyors», un àmbit de relació dels membres de l'oligarquia local –molts d'ells originaris d'altres poblacions, però ja establerts a la capital provincial–, que permetia també integrar els funcionaris i els oficials militars que venien destinats a la ciutat, sovint per poc temps. Per descomptat, segons el seu reglament, «las autoridades superiores civil y militar, la judicial y la local» eren «socios de honor» i estaven exempts de pagar les quotes. La intensitat de les relacions que s'establiren en aquesta mena d'entitats, on confluien elits de procedència diversa, creava autèntiques xarxes que donaven lloc a l'acumulació d'un capital social que podia ser vehiculat per tal d'obtenir un benefici individual o bé de

grup. Era el món de la confiança i de la influència entre els semblants; una sociabilitat patrícia que, sens dubte, va ajudar a crear cohesió de grup tant o més que els enllaços familiars.

Finalment, cal fer referència a un altre signe de distinció molt propi del segle XIX i de les primeres dècades del segle XX que estava vinculat alhora amb la medicina i el lleure. Al segle XIX proliferaren per tot Europa els medis de sociabilitat d'elit relacionats amb la sanitat, com va posar extensament de manifest l'abundant literatura que va ambientar els seus relats en sanatoris i balnearis. Narcís de Carles, que patí des de l'any 1816 fins a la seva mort de forts dolors en diferents parts del cos, que l'obligaven a restar immobilitzat al llit durant llargues temporades, era un client assidu dels banys termals. El seu periple per diversos centres d'aigües amb propietats curatives el portà a Caldes de Malavella (l'any 1816), Arles (1818 i 1819), Caldetes (1819), Arenys (1826) i de nou a França el 1835. Morí l'any 1839 a la localitat d'Amélieles-Bains, en una d'aquestes estades que ell tant acostumava a fer. Acabaré aquest apartat reproduint un fragment extens d'una carta adreçada l'estiu de 1875 a Joaquim de Mendoza pel seu parent Joaquim de Berenguer, on aquest li relatava la seva estada als banys de Panticosa, un dels balnearis que atreïen un públic més distingit a la península, en una descripció digna de la *Muntanya màgica* de Thomas Mann:

«Dentro poco tiempo tendré la satisfaccion de poderles vér, sinó del todo curado muy restablecido, pues las aguas de Panticosa me han provado mucho, pues el Médico Di-

rector Dr Arnús me dijo que me habian hecho mucho mas efecto del que se figuraba me harian.

Ayer llegamos á esta poblacion sumamente cansados del camino, pues vinimos todo el camino con un polvo que no se podia aguantar y aun tuvimos la suerte que encontramos una noche hermosísima y tuvimos luna llena de modo que daba gusto viajar; Los baños me han gustado mucho y habia muchísima gente de Madrid y de Andalucía y hasta habia algunos que vinieron directamente de la Isla de Cuba á tomar aquellas aguas; Había tambien el Ministro de gracia y justicia, el General Laportilla, el Brigadier Acosta, el Obispo de Jaca, el Rejente de Zaragoza, el Gobernador de Huesca y una infinidad de Títulos de Madrid y Andalucía; Cada noche teníamos concierto de piano y armonium, y durante el día contínuo movimiento, pues se vá á un templete á beber el agua y despues á pasearla, de modo que se está en contínuo movimiento, porqué se toma un vaso cada hora y despues se vá á hacer gárgaras á otro edificio, luego unos toman inalaciones y otros pulverizacion, algunos suben á una casita que está bastante elevada á tomár el agua sulfurosa y á tomar baños; durante el día todas las conversaciones que oirá V. son: que tal ya se tomó el agua; Yó ya tomé cuatro basos otro vá muy aprisa, Hé ¿donde vá V.? A la inalacion. Si entra V. en la sala de inalacion verá una mesa ovalada, de marmol blanco y de ella salen diez y seis tuvos, y sentados al rededor diez y seis personas, unos flacos y demacrados, otros gordos, pollas tínicas y pollos que todo es cuello de camisa, todos muy serios agarrados á los tuvos y con la boca arrimada á unas boquillas de cristal con que terminan dichos tubos de modo

que el que entra por primera vez allí le parece que están tocando la trompa; cuando entra alguien en este local, vé V. volverse en aquella direccion todos los ojos, pero nadie abandona el bocado y chupa que chupa.

No causa aquello tanta impresion como me parecia antes de ir allí y no sé vén tanta gente enferma como es de creer, porqué el que está malo se está en su habitacion y al que se muere le entierran sin que nadie lo note, y solo por casualidad se sabe; En cambio hay mucho lujo y se lucen buenos trajes, se come con mucho apetito y se pagan muy buenos cuartos por todo; Para que vea V. lo muy concurrido que está siempre esto, solo le diré que siendo la temporada del 15 de Junio á último de Setiembre, se calcula que á los dueños de este establecimiento les produce cada año de cuarenta á cuarenta y cinco mil duros limpios, ya vé V. que es buena finca y si les produce el agua» (els subratllats són a l'original).

Tal com explicà en l'anterior conferència Rosa Congost, la transició cap a la nova societat de classes trobà una de les seves expressions en la progressiva tendència dels propietaris rendistes, a partir de la Guerra Gran (1793-1795), a autoanomenar-se «hisendats» per remarcar el seu ascens social, en comptes de seguir aspirant a un privilegi nobiliari. També els Carles, que durant aquella guerra i encara en un conflicte entorn de la lleva de 1804 a Pals havien mostrat una clara consciència estamental per la seva condició de nobles, assumiren de forma ràpida poc després, i probablement en part gràcies al relleu generacional, la seva condició d'hisendats, cosa que expressa la seva presa de consciència com a classe propietària.

A la primera meitat del segle XIX els hisendats van mostrar una clara vocació social i política com a classe dirigent ocupant càrrecs, abans i després de la revolució liberal, en els diversos òrgans del poder polític municipal, provincial i estatal, en moltes de les juntes sorgides durant el procés revolucionari i en els càrrecs de comandament de la Milícia Nacional. Traslladar la seva residència a ciutat els va facilitar la possibilitat d'obtenir destins polítics més influents que els del poble d'origen (l'Ajuntament de Girona i la Diputació provincial) i una major proximitat, sempre interessant, al cap polític o al governador civil.

A l'Ajuntament de Girona, entre 1814 i 1856, malgrat que en algunes conjuntures especialment conflictives molts càrrecs electes sol·licitessin ser-ne exonerats (cosa que obliga, certament, a matisar l'interès sense reserves de les elits per controlar, formant-ne part personalment, els ajuntaments), quasi un terç (el 30'7%) dels càrrecs van ser ocupats per hisendats, ja fossin ennoblits o no. He considerat en un sol grup els hisendats ennoblits (amb els diversos graus de la noblesa no titulada) i sense ennobrir, atès que la base de la seva renda era essencialment la mateixa (viuen bàsicament de l'excedent que els proporcionava el domini útil dels seus patrimonis rurals i només en una petita part, i en casos aïllats, de rendes d'origen feudal); a partir de 1839, a més, només la noblesa titulada (barons, comtes, marquesos i ducs) seguí gaudint de reconeixement oficial. Destacà, doncs, la participació dels hisendats, ennoblits o no, en la major part dels períodes, tant en les dues èpoques de restauració absolutista com durant el Trienni Liberal, el període de la revolució liberal de 1833 a 1839 i la dècada

moderada; en tots aquests períodes superaren el 30% del personal polític. La seva participació, però, es veié notablement reduïda durant les dues etapes de govern progressista: la regència d'Espartero i el Bienni Progressista, quan no arribaren al 10% del personal polític i dominaren clarament el consistori gironí les professions liberals i els oficis. Cal emfasitzar el caràcter de classe dirigent dels hisendats perquè la historiografia que s'ha ocupat del període de la revolució liberal sovint l'ha infravalorat, tot posant l'accent en la «burguesia urbana» i els grups socials que han estat considerats, explícitament o implícita, com a «nous» (és a dir, els industrials i comerciants).

La noblesa titulada era molt escassa a la ciutat de Girona i només ocupà un 2'8% dels càrrecs durant tot el període (de fet, no estigué present a l'Ajuntament a partir de 1844). Les professions liberals, dintre de les quals destacà amplement el món de les lleis, foren, junt amb els hisendats, un dels principals grups dirigents de la ciutat, amb una presència aclaparadora en tots els períodes, especialment durant la regència d'Espartero, quan ocuparen el 46% dels càrrecs. El món dels oficis representà percentatges que se situaren entre el 22% i el 25% durant el Trienni Liberal, la segona restauració absolutista, el Trienni esparterista i el Bienni Progressista; i un 15% en la resta de períodes. Tot i representar un percentatge prou elevat, no podem oblidar que socialment es tractava d'un sector molt més ampli que els grups de què hem parlat anteriorment; això ens dona una mesura prou clara de l'escassa representativitat social que va tenir el règim liberal en els seus inicis, fins i tot en les èpoques de govern progressista.

Quant al món del comerç, només a partir de 1833 començà a ocupar càrrecs en l'Ajuntament gironí d'una manera significativa. Els comerciants i negociants van tenir un pes específic rellevant en la Girona de l'època, si bé segueix tractant-se d'un sector encara força desconegut i poc estudiat. L'escassa industrialització de la ciutat es manifestà també en el personal de l'Ajuntament, de manera que la presència de fabricants hi fou molt marginal, malgrat que aquests pocs representants (com Joan Planas i Josep Oriol Barrau) van ser persones amb un pes específic molt remarcable en la societat gironina del segle XIX.

Pel que fa al càrrec principal del consistori, és a dir, l'alcaldia, va ser dominada pel món de les lleis durant el Trienni Liberal i la regència d'Espartero, i en igualtat amb els hisendats durant el període de la revolució liberal de 1833 a 1839; mentre que els hisendats controlaren aquest càrrec durant tota la dècada moderada, i el món del comerç ocupà dues de les tres alcaldies durant el Bienni Progressista.

Si bé l'Ajuntament no és pròpiament un òrgan de classe, i hem de tenir en compte que la gestió dels afers municipals imposa una dinàmica pròpia que explica que persones d'un grup social determinat puguin prendre de vegades decisions en contra dels interessos de la seva mateixa classe, la presència a l'Ajuntament sí que oferia mecanismes per defensar interessos de classe. Fins i tot en les èpoques de govern moderat, quan els ajuntaments eren entesos com el darrer esglaó d'una cadena que funcionava de dalt a baix i tenien molt poca autonomia política, no podem oblidar que els ens locals administraven els recursos municipals i te-

nien poder per elaborar les llistes electorals, avaluar la riquesa del municipi, distribuir les quotes dels impostos, proposar-ne d'extraordinaris, alienar béns de propis, expedir certificats de bona conducta i d'adhesió al règim, etc. La mateixa composició dels membres del consistori gironí, amb l'escassa representativitat dels estrats socials populars, tant en les èpoques de sufragi indirecte com, sobretot, en les de sufragi censatari, reforçava les possibilitats de portar a terme una política en favor de la classe propietària. La major part de les elits dirigents gironines compartien una concepció moderada (oligàrquica i paternalista) del poder local, que atribuïa la capacitat política només a aquells sectors socials que tenien «alguna cosa a perdre», és a dir, els propietaris o els que pagaven un mínim de contribució. Així, en una carta que l'Ajuntament de Girona va adreçar el 14 d'agost de 1837 al cap superior polític manifestant-li la seva opinió sobre quina composició i atribucions haurien de tenir els ajuntaments, s'afirmava, tranquil·lament, que el control del poder local (tant els electors com els elegibles per a un càrrec municipal) hauria d'estar en mans, exclusivament, d'aquells que tenen «[...] algun arraigo en bienes, industria ò fabricas, deixant fora del sistema els no-propietaris, ja que: El pobre no tiene virtud politica dijo un celebre Diputado de nuestras Cortes. El interes es con efecto el gran movil de este siglo positivo, y el que no tiene que perder poco se empeña y esfuerza à conservar el inepreciable beneficio del reposo y del orden publico, ni se afana tampoco en el mantenim[ien]to del sistema ù orden de cosas en que no vive siquiera con mediania de goces y comodidades. Dintre d'aquest raona-

ment, resultava lògic defensar que para ser elegido deberia exigirse mayor arraigo, ò pago de cuota de contribucion, que para ser elector».

D'aquesta manera, la major part de les elits dirigents de Girona compartien una mateixa «por de classe» respecte dels altres, com es posà ben de manifest en la malfiança que la Milícia Nacional va inspirar sempre, a causa de la seva extracció popular, en les autoritats, tant en les moderades com en les progressistes, si bé més en les primeres. Amb el mateix argument, durant la dècada moderada es va legitimar la intervenció dels majors contribuents en els assumptes més rellevants de l'administració local i fou així, en general, sempre que l'Ajuntament tenia assumptes importants per resoldre, també en ple Bienni Progressista.

L'Ajuntament de Girona, com molts altres ajuntaments liberals, va adaptar als nous temps algunes formes de representació social i altres elements heretats de l'Antic Règim que reforçaven simbòlicament la seva autoritat i el seu paper paternal. No es tractà d'una simple transposició o reminiscència dels temps passats, sinó de la seva nova versió dintre del nou sistema, ja que el paternalisme i la beneficència seguiren tenint la seva utilitat per a les elits dintre del marc del capitalisme econòmic i l'ordenament polític liberal. La por als sectors socials més desfavorits, i potencialment més revolucionaris, era una «por de classe» que activava polítiques d'assistència pública en clau paternalista. La beneficència en mans dels ens municipals i provincials al segle XIX fou objecte d'una utilització política nova per part de les autoritats, amb l'objectiu de mostrar públicament la seva adhesió al règim liberal i a la

dinastia regnant, i de promoure'n l'adhesió entre els sectors populars més febles econòmicament. Un bon exemple de com les autoritats municipals de Girona adaptaren i instrumentalitzaren políticament l'antiga caritat de l'Antic Règim per tal de fomentar l'adhesió al nou règim liberal, en benefici també de la imatge benefactora de les classes dirigents, el constitueix el sorteig que efectuava cada any el consistori, en virtut d'una causa pia fundada l'any 1660, d'un dot de cinquanta lliures per a una noia pobra, procurant que cada membre de l'Ajuntament pogués presentar una candidata, segons un sistema així potencialment clientelista.

La participació en les institucions liberals podia ajudar, igualment, en la defensa dels interessos dels hisendats davant del proteccionisme respecte dels grans estrangers, però la lliure circulació, sense cap mena de control per part de les autoritats, dels grans propis pel mercat interior, així com a fer difusió d'iniciatives de classe com l'associacionisme agrari.

La seva important base econòmica, la forma com gestionaven les seves propietats i el fet de viure a ciutat van permetre als hisendats participar en les institucions polítiques del nou ordre liberal, així com assumir un lideratge en altres àmbits cívics i socials (dirigir la Milícia Nacional, formar part de les juntes d'associacions artístiques, benèfiques, etc.), i fundar les seves pròpies organitzacions de pressió i de sociabilitat de classe (com les associacions de propietaris o el Casino Gerundense). La seva participació en tants camps de la vida política i social, la impulsava una clara vocació de classe dirigent, amb un objectiu últim i

clar que orientava les seves actuacions, que no era altre que la defensa dels seus drets de propietat. Això explica que, per la pressió dels hisendats, durant el procés de la revolució liberal es prenguessin o s'ajudessin a prendre algunes mesures com la creació de la Guàrdia Rural, el tancament jurídic de les terres particulars, la creació dels vedats, la desvinculació de patrimonis, el retard de més d'un segle en la possibilitat de redimir els censos emfitèutics laics, la permanència del vot censatari fins molt avançat el segle XIX i el control dels majors contribuents en tantes esferes de poder. Sense una clara vocació de lideratge, que per suposat era interessada, no s'explicaria la quantitat i diversitat de càrrecs que va arribar a exercir Joaquim de Carles i de Mendoza, els quals ens mostren que era reconegut com un dels principals prohoms de l'oligarquia gironina del seu temps, i que es tractava, sens dubte, d'un dels membres destacats d'una elit social dominant i dirigent. Tot i la participació decidida i convençuda de tants hisendats en les institucions liberals, hem de vigilar de no caure, però, en determinismes socials, ja que sabem que a la regió de Girona també hi hagué alguns hisendats carlins (com Joaquim de Cors, Josep de Burgués, Joaquim de Pastors o Josep Iglesias) i els Carles ens ofereixen un bon exemple de com la fractura ideològica podia dividir fins i tot una mateixa família: mentre l'hereu, Narcís de Carles, era alcalde liberal de Girona entre 1836 i 1838, el seu germà Josep M. estava combatent en les files carlines, desconeixem per quines raons.

Respecte el debat sobre si va haver-hi ruptura o continuïtat social entre l'abans i el després de la revolució libe-

ral (perquè la ruptura política està fora de dubte), a la regió de Girona no va produir-se una ruptura social, en el sentit d'una suplantació de la «vella aristocràcia» per una «nova burgesia agrària». A la regió de Girona, la noblesa titulada que cobrava drets feudals feia molt de temps que havia marxat cap a ciutats més importants i la classe dels hisendats era el producte d'un llarg procés històric de diferenciació social pagesa que havia acabat conduint a la formació d'una elit propietària que podia viure de les seves rendes, derivades, majoritàriament, del domini útil de la terra. A la segona meitat del segle XVIII, aquest grup ja manifestà com a col·lectiu clares mostres de la seva potència econòmica i social, que culminà en la seva presa de consciència com a classe propietària, com a «hisendats», a partir de la Guerra Gran. Al segle XIX, molts d'aquells hisendats esdevingueren també classe dirigent a les comarques gironines, participant activament en el procés de la revolució liberal i constituint un dels grups de pressió que van prendre part en la construcció jurídica i política de la nova societat de propietaris. No es tracta, per tant, de cap pervivència de l'Antic Règim; sinó que la revolució liberal s'hauria d'emmarcar en el context d'un procés històric de canvis socials previs que expliquen que aquella es produís. Fenòmens de canvi de llarga durada i temps curt revolucionari actuaren, així, conjuntament.

BIBLIOGRAFIA

BOSCH, M.; PUIGVERT, J.M. (ed.). *Girona en època contemporània. Les capitalitats de la ciutat*. Girona: Ajuntament de Girona, 2016.

BOSCH, M. *La formació d'una classe dirigent (1790-1850). Els Carles en la societat gironina*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Girona, 2019.

CONGOST, R. *Els propietaris i els altres*. Vic: Eumo, 1990.

CONGOST, R. «De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)». A: *Recerques: història, economia, cultura*, 35 (1997), p. 51-72

GARRABOU, R.; PLANAS, J.; SAGUER, E. *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*. Vic: Eumo, 2001.

GIFRE, P. *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (vegueria de Girona, 1486-1730)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2012.

MARFANY, J.L. *La llengua maltractada*. Barcelona: Empúries, 2001.

OLÒRIZ, J. *L'Institut de segon ensenyament de Girona: 1845-1900*. Girona: CCG Edicions, 2008.

PUIGVERT, J.M. *Església, territori i sociabilitat, s. XVII-XIX*. Vic: Eumo, 2000.

THOMPSON, E.P. *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica, 2000.

Joaquim Nadal

**ELS INDUSTRIALS I ELS COMERCIANTS A LA
GIRONA CONTEMPORÀNIA, 1814-1936.
UNA APROXIMACIÓ**

Introducció

Periòdicament, l'Arxiu Municipal de Girona ens dona l'oportunitat de revisar temes de la història de la nostra ciutat i així ens planteja el repte de fer avançar la historiografia per camins nous, a la recerca de noves interpretacions i la revisió i contrast de les velles. Aquest exercici converteix la Història de Girona en objecte d'una revisió permanent, en un inacabable treball obert (un *work in progress*). Agraieixo, doncs, l'oportunitat que se'ns brinda i agraieixo la contrastada fidelitat del públic que ens acompanya, un dels millors símptomes de la nostra temperatura cultural col·lectiva.

He de dir només de començar que la ciutat de què ens ocupem es podria caracteritzar, en una semblança generalitzadora, com una ciutat de capellans, de funcionaris, de militars, d'algun noble escadusser, d'hisendats, de fabricants, de comerciants, de botiguers, d'artesans, i d'obrers. Però dit això i malgrat la gran abundància d'estudis històrics sobre la Història de Girona (es tracta d'una ciutat que ha viscut permanentment sota el pes de la història, en una història densa, tensa i sovint dramàtica), estem encara a les beceroles dels estudis sobre els entramats socials, la sociabilitat, els ressorts del poder, les elits dirigents i els moviments socials (amb l'excepció dels treballs pioners que Rosa Congost ha dedicat als hisendats, que Mònica Bosch ha dedicat a algunes famílies d'hisendats i que Josep Clara ha dedicat a les elits polítiques i industrials). Caldria afegir-hi la profusió d'informació que conté la tesi de Montserrat Moli Frigola, específica-

ment el segon volum dedicat a les biografies de compradors de béns nacionals de tota la província, entre els que destaquen un bon nombre de comerciants, negociants, de Girona.

Aquest és un tema que per la seva complexitat i per un marc cronològic molt extens requereix d'alguna consideració prèvia. Sobretot perquè en l'entramat social de la ciutat de Girona el col·lectiu dels fabricants apareix ben diferenciat i identificat, mentre que el col·lectiu dels comerciants integra el gruix principal de la vida econòmica d'una ciutat d'industrialització escassa i focalitzada en els serveis. Cal dir també que en el col·lectiu dels comerciants hi apareixen, sovint sense cap mena de distinció, grans negociants que per la mateixa dimensió del seu negoci acaben integrant-se en el col·lectiu dels fabricants, mentre que continua havent-hi una munió de petits comerços que assenyalen el tragí quotidià en una ciutat molt concentrada de forma compacta en el clos tancat de la ciutat emmurallada.

Precisament la dimensió de la ciutat, la seva extensió superficial i el seu pes demogràfic denoten la necessitat de buscar un topall cronològic per davant i per darrere del concepte de la contemporaneïtat per tal d'establir un marc interpretatiu que no ens desbordi. Fixar per davant l'arrencada no és difícil; es tracta d'anar a buscar els diferents camins de la recuperació després de la patacada immensa, física i moral, de la Guerra del Francès i l'impacte físic, econòmic i demogràfic d'aquella contesa. Buscar l'artifici d'un final a la contemporaneïtat que justament ve determinada per la continuïtat ininterrompuda

fins als temps presents és més difícil. Amb tot, a risc de forçar una mica les coses, posem el final de la nostra anàlisi a l'any 1936; em sembla que la Guerra Civil d'una banda, i el franquisme i la democràcia després, determinen una altra època, que té connotacions específiques en el camp demogràfic i econòmic. Així, els tocs de modernitat expressats en la tipografia, la cartellística, la publicitat i el disseny de les noves botigues i comerços i, sobretot, l'arrencada des de 1932 de la Fira Comercial de Girona, que la guerra interrompia, marquen la fi d'un temps marcat per un cert optimisme que conclou amb una nova debacle. Emmarquem, doncs, la nostra aproximació entre dues debacles, dos cataclismes històrics: la Guerra del Francès i la Guerra Civil.

Algunes fites de la Girona contemporània

Voldria ara situar el meu tema en un context més general i assenyalar alguns moments clau de la història de Girona al segle XIX i al primer terç del segle XX que condicionen sens dubte el marc en què es desenvolupa l'activitat econòmica de la ciutat.

La primera de totes és sens dubte la decisió que va prendre l'any 1833 el govern espanyol d'adoptar la divisió provincial, que intentava concretar per al conjunt de l'Estat una nova estructura administrativa. Girona com a capital administrativa és un element determinant d'una nova funcionalitat capital de la ciutat. És veritat que en el passat la condició de capital episcopal, comtal, de veueria o de corregiment ja havia marcat amb un accent

especial la ciutat, però la condició de capital provincial esdevé una imatge de marca essencial per a l'època contemporània. Així ho van assenyalar ja fa un temps Joaquim M. Puigvert i Mònica Bosch a l'exposició que van comissariar al Museu d'Història de la Ciutat i que va esdevenir un volum sobre la *Girona contemporània* de les edicions de l'Ajuntament de Girona.

Durant molts decennis el fet que Girona fos una ciutat amb bisbe, governador civil, governador militar, i president de la Diputació, apart d'alcalde i regidors, com a poders territorials més enllà de la ciutat estricta ha marcat amb petjada profunda una especialització que a vegades ha estat una hipoteca per al desenvolupament d'altres capitalitats, tot i que sovint i en cada context es podria considerar també com un valor afegit.

La segona nota de context fa referència a la primera mutació física de la ciutat medieval arran de la desamortització dels convents l'any 1835 i les desamortitzacions successives. La geografia de la ciutat canvia i els vells espais tancats són objecte d'obertures successives. Veiem desaparèixer els convents de Sant Agustí, Santa Clara i Sant Francesc. El convent dels Mínims (Sant Francesc de Paula) canvia de funció, i veiem aparèixer nous espais urbans, sobretot la plaça de Sant Agustí, el carrer Santa Clara, el carrer Nou (amb l'obertura per donar-li sortida del portal d'Alvarez a la muralla del Mercadal l'any 1846 i la inauguració del Pont de Pedra el 29 de juny de 1856 per connectar el carrer, aleshores del Progrés, amb la riba dreta de l'Onyar) i finalment la plaça del Gra o de Sant Francesc. Aquest esventrament gòtic propicia la imatge

d'un claustre a la botiga, o una botiga amb una part d'un claustre, o la convivència amb un menjador domèstic d'uns arcs gòtics d'una finestra conventual.

Aparellada amb aquesta mutació física desencadenada per la desamortització trobem a Girona la fusió entre una infraestructura clau del passat medieval, la sèquia Monar (el Monar Reial), els molins de la ciutat al barri del Mercadal i l'aparició de nous terrenys desamortitzats per cristal·litzar en un nou barri industrial aglutinat per la força hidràulica de la Sèquia. El pas de convents a fàbriques marca l'emergència d'una nova classe de fabricants que jugaran un paper central en la vida social i també en la vida política de la ciutat.

No cal dir quin havia de ser l'impacte de l'arribada del ferrocarril, que uniria Girona amb Barcelona (26 de gener de 1862), la culminació de la connexió fins a la frontera francesa (1878), o l'entrada en servei dels trens petits de Girona a Sant Feliu (1892) i de Girona a Olot (1911). Per la seva estreta connexió amb el teixit industrial del barri del Mercadal, la primera instal·lació d'enllumenat elèctric públic l'any 1886 esdevé una fita que enllaça els èxits de la indústria amb la millora del servei a la ciutat.

Ja a les acaballes del segle es gesta al crit barceloní de «Abajo las murallas» la precipitació de la segona gran mutació física de la ciutat (1868-1931/36) amb el successiu enderroc de muralles i baluards i la conseqüència de l'aparició de nous espais urbans al centre de la ciutat amb efectes directes sobre la geografia urbana i sobre la configuració del comerç. Així, l'enderroc de la muralla

dels Arcs d'Esparters facilita la culminació de la Rambla, abans plaça de les Cols, l'enderroc de la muralla del Pes de la Palla i el portal de l'Àngel (1901) dona lloc a la primera insinuació de la Rambla Verdaguer i finalment l'enderroc de la muralla del Riu a la riba esquerra de l'Onyar i la porta d'en Vila (1902) dona lloc a la configuració de la rambla de Pi i Margall. Les imatges i la cronologia que ha fet de tot aquest procés David Iglésias mostren la mutació de la topografia urbana i les noves oportunitats que s'obriren per al comerç i per al conjunt de l'activitat mercantil de Girona.

El context demogràfic

Sempre m'ha semblat rellevant recordar les oscil·lacions demogràfiques de la ciutat, que marquen amb profunditat el manteniment d'uns nivells crítics fins molt avançat el segle XIX. De fet, la recurrència de la demografia de l'Antic Règim ens situa al voltant dels vuit mil habitants en la Girona pletòrica de la Baixa Edfat Mitjana, abans de les crisis del segle XV, moment en què cau al voltant dels quatre mil fins a recuperar les xifres dels moments àlgids medievals en el cens de Floridablanca de 1787 i torna a caure, ara ja més conjunturalment, en la xifra fatídica dels quatre mil en acabar-se el conflicte de la guerra napoleònica.

Cap a mitjans del segle XIX Girona arriba, el 1857, a 14.615 habitants, que seran 15.787 l'any 1900, se situaran en 21.845 l'any 1930 i en uns inflats 29.632 l'any 1940. Les dades que ens aporten Ramon Alberch i Narcís

Castells ens estalvien d'entrar en més detalls sobre aquesta qüestió.

Però la relació entre la demografia i les mutacions físiques de la ciutat ens permeten retenir com a idea gràfica que, pràcticament durant tot el segle XIX, la ciutat amb prou feines havia saltat el recinte de la muralla i que no seria fins al primer terç del segle XX, i sota l'impuls clar dels enderroc de muralla i baluards, que es posarien en moviment les previsions dels plans d'Eixample, elaborats justament per definir la ciutat posterior a les muralles i que mostrarien serioses limitacions pel que fa a l'encert i el disseny dels creixements que s'acabarien produïnt.

La ciutat actual dels cent mil habitants, el 2019, desborda en molt el marc, el recinte, de la Girona de la qual ens estem ocupant en aquesta conferència. De fet, un cop trencat el cercle de les muralles i oberts els antics closos conventuals, Girona amb prou feines comença a insinuar des de la plaça del Marquès de Camps alguns dels eixos de creixement per la carretera de Barcelona i per la carretera de Santa Eugènia.

Fabricants i comerciants

La singularitat de la indústria esdevé la diversitat del comerç quan entrem en l'anàlisi de les activitats més estrictament mercantils de la ciutat. M'ha semblat interessant fer un esment complet de la referència de la *Guia de Gerona* de Sebastian Pereanton Ruiz de l'any 1862, que en l'apartat sobre «Estadística industrial y comercial» especifica que «Esta población se halla abastecida abun-

dantement de todo lo necesario, ya sea de toda clase de fábricas y de artifices, ya sea de lujosas tiendas y demás. Pues tiene: agencias generales y particulares, alpargateros, armeros, barberos, basteros, bordadores, botellers, caldereros, carreteros, casulleros, cereros, cerrajeros, colchoneros, cuchilleros, curtidores, chocolateros, dentists, diamantistas, doradores, drogueros, ebanistas, encuadernadores, erbolarios, escultores, esparteros, floristas, gorristas, grabadores, guarnicioneros, herreros, hojalateros, latoneros, lavanderas, quita manchas, maquinistas, marmolistas, matronas, modistas, pasamaneros, peinadoras, peluqueros, pintores, planchadoras, plateros, plumistas, olleros, relojeros, semoleros, sombrereros, torneros y zapateros. En lujosas tiendas, las hay muy bien surtidas de todas clases : de comestibles, de cristalerías, de loza, de papel pintado para tapizar habitaciones, de perfumerías, de quincalla, de ropas, de sastrerías de vidrierías y de todo cuanto pudiera desearse en una población mayor que ella. Su comercio está concentrado en la plaza del Aceite, en la de las Coles, en la de la Constitución, en la del Mercadal, en la de San Francisco (o del Grano), y en la de S. Pedro; y en las calles de Abeuradors, Barca, Caldereros, Ciudadanos, Cort-Real, Font Majó (sic), Isabel 2^a, Mercaderes, Peso de la Paja, Platería, Pórticos de Esparteros, S. Francisco, subida del puente de Isabel 2^a, Ballesterías y Zapatería Vieja, etc».

Malgrat que aquest text sembla tret d'un diccionari d'oficis, tenim la impressió que com a primera pinzellada ens acosta força a la realitat de què hem de parlar. Potser podem fins i tot posar de costat, per via de contrast o de

similitud, el text esmentat de la *Guia* de 1862 amb algun text significatiu de Josep Pla a *Girona, un llibre de records*, que ens descriu la Girona de principis de segle. Primer, tot seguint el seu itinerari des de l'estació fins a la riba dreta de l'Onyar, el nucli dur de la ciutat, una passada pel carrer Nou, amb referències al comerç i a la indústria: «El carrer Nou era una processó de carros embalumats i de tota mena de carruatges que es torcien als bassals i un rec de gent que sobreeixia de les voravies i passava desordenadament davant de les botigues. Entre els vianants es veien els badocs de sempre: la família que mira amb la boca enlaire el rètol d'un metge o d'un notari, el capellà melangiós i absort que no sap mai què fer, el dubitatiu de darrera hora que es grata el clatell davant d'una cantonada. Una allau de pagesos carregats amb cistells, coves i cabassos donava a la pobra gent d'esperit dubitatiu unes empentes seques, sobtades, terribles... [...] Ens aturàvem un moment davant de l'aparador de la confiteria Negre per contemplar el darrer prodigi de l'art de la dolçor. En aquella època hom menjava el Sarah Bernhardt, o el sarabernat que dèiem nosaltres. Després caminàvem els vint passos de tristesa que la façana marxista de la fàbrica Grober posa al carrer Nou». Després s'extén en consideracions sobre les eglésies que han fet els capellans, les cases que alçaren els senyors, i els porxos que «són cosa del poble». Ressegueix els carrers i els diferents mercats i finalment entra de ple en el comerç, que és la cita que ens recorda Pereanton: «Una bona part del petit comerç de Girona viu a sota les voltes i els dies de mercat el gènere sobreix de les menudes botigues, surt de l'aparador

i la mercaderia variada passa per ull i s'escampa pels porxos. És inenarrable de color, de vida, de grotesc i de caràcter. Hom hi veu les penjarelles de mantes i de flassades virolades, la roba feta d'home i de dona —els calçotets que semblen per anar a la guerra i les femenines camises versallesques, violàcies i morades amb puntes de color de tabac— les joies falses i les dentadures postisses, les faixes vermelles i els mocadors blaus, els braguers complicats i els cavalls de cartó, les perruques insidioses i els pentinats de caprici, les cotilles antigues i el cautxú modern, la maquinària antiga i la llavor de carbassa, els objectes del culte i el planter de tomàquet, les corbates llampants, les gorres com un núvol, les herbes remeieres, els despertadors musicals, l'oli de serp, els caramels de menta, la màquina d'esquilar, la falç, la fanga i la dalla... Les classes mercantils, enmig d'aquest brogit, perceben sensacions agradables». Recapitem un moment: els capellans, els senyors, el petit comerç sota els arcs i ara les classes mercantils. Què vol dir, Pla, quan diu classes mercantils?: «L'apotecari es posa la bata blanca. Els sastres grassonets, amb la vara a la mà i el metre penjat al coll, no es poden girar de feina. Els granaires passen ràpids durant tot el dia amb els papers a la mà. El rellotger es posa l'ull de vidre. Els matalassers, lampistes, ferreters i gorrists treuen la millor cara i fan inclinacions de cap a l'aire. Les cases de menjar van a tot gas. Els barbers dibuixen ondulacions peremptòries. Els mercers fan compliments agraciats. Els escriptors van amb la ploma a l'orella. Els fideuers venen quilòmetres de pasta. Els adroguers saluden enriolats la seva clientela forana... Tota la Girona me-

dieval, menuda i retallada, una mica reumàtica, atapeïda en microscòpiques botigues, en pisets reduïts, en menjadors i despatxos minúsculs, que treu el cap per finestres i lluernes irrisòries, tota la vena hebraica de Girona, pàl·lida, amb una punta de malenconia, passablement àvida, llença els dissabtes un esclat de vida un esqueix gràcil».

Hem passat de la *Guia* a la literatura i plegades ens plantegen ja un munt de qüestions. Apart dels senyors i dels capellans, quins altres estaments o classes socials s'integraven en les elits dirigits de la ciutat? Fins a quin punt fabricants i comerciants s'integraven en la vida social de la ciutat? Com era la sociabilitat de les classes benestants i com era la sociabilitat de les classes populars?. Quin paper de frontissa entre unes i altres juga el «petit comerç» o les «classes mercantils» de Pla? Hi havia un punt de trobada i de confluència social? Sabem els límits, gairebé sempre econòmics, durant el segle XIX, per accedir a les magistratures de la governació de la ciutat (malgrat alguns parèntesis, diguem-ne més democràtics).

Som, com he dit més amunt, a les beceroles de tot i algun dia hauríem de poder dibuixar la «vida» de la ciutat i posar nom i cognoms, cara i ulls, a algunes de les famílies notables de fabricants i a una part del teixit mercantil de Girona.

Si passem de les generalitats a les concrecions i acudim a les estadístiques de la contibució industrial que, per a l'any 1863, publica Pedro Martínez Quintanilla, ens adonarem que en la relació dels primers vint-i-cinc con-

tribuents de la província de Girona n'hi ha tretze, més de la meitat, de domiciliats a Girona, i que la proporció pujaria a disset si hi afegim els tres fabricants de Salt i el de Santa Eugènia, que beuen directament de l'energia de la Sèquia Monar.

La Gerundense, fàbrica de paper continu, és el primer contribuent; la fàbrica de Bosch y hermanos, de filats i teixits de cotó, és el tercer; la Aurora, també de paper continu, és el quart; la fàbrica de filats de Planas y Duran és el setè i la foneria de Planas, Junoy i Barnés, el vuitè; del lloc catorzè al dinovè apareixen, successivament, els comerciants Boixa i Boadella, Boy y Hermanos, Lorenzo Giralt, Garanger y Surós, José Torras i Ordeig i Roure, en el lloc vint-i-dosè hi apareix la fàbrica de gas de la família Barrau i en el lloc vint-i-cinquè hi apareix el mateix Ajuntament de Girona, pel seu molí fariner.

El punt de partida de la distinció entre hisendats, fabricants i comerciants ens ajuda a establir-lo Joan Puigbert en la seva síntesi sobre *la Girona de la Restauració* (1995) quan, en el capítol «Ciutat de botiguers» afirma que «Girona no podia ser definida com a ciutat industrial. No tenia, per tant, ni una burgesia empresarial poderosa, ni un sector obrer prou decisiu». Més endavant precisa en la seva anàlisi que, ateses les característiques de Girona i el seu entorn, «[...] les variacions de la renda agrària repercutien molt directament en el comerç gironí», en una afirmació que ens recorda alguns dels punts de vista de la conferència de la professora Rosa Congost. Amb tot, Puigbert, que es focalitza en els anys 1874 a 1923, ens acosta a una realitat en què els hisendats han començat a

perdre pes i a retrocedir en la seva presència física a la ciutat. En realitat, quan vincula renda agrària i comerç, ho fa sobretot per subratllar el caràcter eminentment terciari de la ciutat: «[...] un gruix important, doncs, de la població gironina vivia del comerç i dels oficis» i afegeix que «[...] com a capital el seu mercat atreia un nombre important de compradors i venedors» i que «[...] les Fires tenien un component comercial gens menyspreable».

Per la seva banda, Mònica Bosch (2016) completa la visió de Puigbert i, mentre aprofundeix en el moment clau del trasllat de les elits propietàries a Girona, que va ser el tema de la seva conferència concretada en la família Carles, recorda que «[...] a la Girona del segle XIX, el pes específic dels comerciants i negociants fou remarcable. Així, els comerciants participen molt activament en la compra de terres a particulars i en la de béns desamortitzats; alguns, fins i tot, acabaren esdevenint hisendats».

Hauríem d'afegir que alguns, per altra banda, des dels seus orígens comercials i botiguers, esdevindrien actius fabricants. Si tornem a l'estadística de Pedro Martínez Quintanilla de 1863 els fabricants passen a davant dels comerciants en la seva contribució fiscal.

Fixem-nos, doncs, en primer terme en els fabricants.

Els fabricants

Podem fer un intent incipient, un esbós, de descripció dels components de la classe industrial de la ciutat. Hi ha un cordó umbilical que ja hem esmentat: la sèquia Monar.

La industrialització s'hi agafa sense solució de continuïtat en un recorregut des de Salt, passant per Santa Eugènia, fins a Girona. I en un pont continu amb l'època medieval pel que fa l'aprofitament de l'aigua del Ter desviada a l'Onyar amb voluntat de regar el pla de Salt, Santa Eugènia i Girona, i de moure els molins fariners, drapers i paperers de la ciutat.

1.- La fàbrica de Santa Eugènia

Josep Clara ens ha recordat que la que ara coneixem com a fàbrica Marfà, convertida en centre cívic, fou «[...] anterior a les de Salt i de Girona. Sabem que existia el 1819, puix que en una referència d'aquest any esmenta “la fàbrica dicha de Santa Eugenia que antes era farga y oy dia sirve para hilados de algodón”» (Clara, 1981). Precisa que, a Girona, la de Joan Planas va ser inaugurada el 1823 i la de Pau Bosch el 1844. I ens porta les dades bàsiques de l'arrencada d'aquesta fàbrica amb la presència d'Alexandre Lefebvre, la constitució el 1850 de la societat Lefebvre i Morell, la transformació en Calaret, Cañadó hermanos i Cia. el 1854, amb Alexandre Calaret, procedent de Caudiès, als Pirineus Orientals, el traspàs a Jaume Tauler i Cia. el 1872 i l'entrada el 1898 de la societat Hijos de Cayetano Marfà, de Mataró, fins al tancament i l'adquisició per part de l'Ajuntament de Girona.

2.- Des de 1823 tenim localitzada al Mercadal de Girona la fàbrica de Joan Planas Fàbrega, que el 1834 tenia vuitanta treballadors i el 1840, cent seixanta-cinc. Antoni Planas Monteys i Raimunda Fàbrega eren els pares de Joan Planas Fàbrega, que es va casar amb Maria Castañer

Torroella, d'Olot. Joan Planas va ser regidor de l'Ajuntament de Girona, quan era alcalde Narcís de Carles, i fou també membre de la Societat Econòmica d'Amics del País. En l'arrencada de la fàbrica Francesc Labelle de Nancy va ser cridat per muntar i plantar una fàbrica de cotó en el barri del Mercadal. Tornarem a trobar la nis-saga dels Planas quan parlem de la foneria, que en realitat neix per les necessitats mecàniques de la fàbrica tèxtil. Veurem així el recorregut del tèxtil a la metal·lúrgia i de l'Esquirol a Barcelona, passant per Girona.

3.- La fàbrica de Pau Bosch, Can Barrau del carrer Nou. Pau Bosch Moré era originari de Cervià de Ter i establí, el 1844, la seva fàbrica al Mercadal. Es casà amb Teresa Barrau Esplugas. Pau Bosch morí el 2 d'agost de 1849. La seva vídua es casaria en segones núpcies amb Laureà Figuerola, raó per la qual Figuerola té un mausoleu al cementiri de Girona, on és enterrat. Josep Oriol Barrau Esplugas, germà de la vídua de Pau Bosch, es feu càrrec de la direcció de la fàbrica. Josep Oriol Barrau Esplugas «[...] esdevingué un dels personatges més actius en la vida comercial de la Girona del segle XIX» segons Josep Clara. Barrau fou, el 1861, fundador de la fàbrica de gas i fou també membre del consell d'administració del Banc d'Espanya i del Banc de Girona. L'any 1889 es va produir el tancament de can Barrau i els terrenys que ocupava al Mercadal de Girona van ser adquirits per Cristòfol Gröber. L'any 1845 tenia seixanta-cinc operaris, vuitanta el 1853, seixanta-set el 1857, cent vint-i-vuit el 1861 i seixanta-dos el 1876, quan esdevingué la societat Bar-

rau, Llimona i Flaquer. Podem assenyalar aquí que Antoni Barrau Esplugas, un altre germà, esdevingué soci de la foneria Planas.

4.- La fàbrica de Barrau i Cia. La deficient il.luminació de la ciutat i les necessitats de les noves fàbriques del Mercadal porten Josep Oriol Barrau a crear l'any 1861 la nova societat Barrau i Cia. i a construir la fàbrica de gas el 1861, en la qual serien socis Joan Planas Fàbrega i Joan Planas Castañer. L'any 1872 en van sortir els Planas i hi va entrar Fortunat Balarí i Regàs. Però no trigarien gaire els Planas a neutralitzar la fàbrica de gas amb la seva incursió en el terreny de la indústria elèctrica, que complementaria amb èxit l'altíssima especialització de la foneria Planas.

5.- El convent de St Francesc i La Gerundense (1842-1973)

L'any 1840 Joan Carbó, de Calonge i veí de Cassà de la Selva, va adquirir el convent de Sant Francesc, horts i església. El 10 de maig de 1840 es va constituir la raó Carbó i Cia. en la qual participaven Joan Carbó, Mariano Vicens, hisendat de Solius; Pau Bosch, comerciant de Barcelona, i Joan Planas Fàbrega, fabricant de Girona. En aquest punt es barreja la lluita pel pam de terra, alliberada per la desamortització, i pel pam d'aigua, condició indispensable per moure la maquinària de les noves fàbriques del Mercadal. En el context de la desamortització hi ha l'arribada, el 1853, de Pietro Nicolazzi, que compra part del convent i estableix les bases de l'Hotel Peninsu-

lar. L'obertura del carrer del Progrés es va lligar amb la societat Carbó i Cia., beneficiaris de la compra del convent de Sant Francesc, i que obtindria més força hidràulica de Felipe Flores si començaven la urbanització del carrer i de la travessia corresponent. Joan Planas, a qui ja hem trobat des de 1823 amb la seva fàbrica, esdevé el 6 de febrer de 1842 arrendatari-propietari de dos trossos del convent i es fa amb un pam quadrat d'aigua, que sumaria a d'altres per garantir la força hidràulica requerida. Mentrestant, el 4 de maig de 1842, Carbó, Bosch i Vicens obtingueren un terç cadascun de la part restant. És ara (1844) quan Pau Bosch, de qui ja hem parlat, estableix la seva fàbrica.

Felipe Flores, sastre de Girona, i Miquel Armengol havien obtingut diverses concessions d'aigua i el pastim i van començar a negociar el desplegament del nou urbanisme «gòtic» del Mercadal amb Carbó i Cia. Aigua i terrenys eren objecte de bescanvi. Felipe Flores, amb la titularitat de la Sèquia i els edificis del Molí de Baix i l'hort del Molí de Dalt, va constituir el 2 d'abril de 1842 la societat Oliva, Flores i Cia. Eren socis Vicente Oliva, impressor de Girona; Felipe Flores, mestre sastre de Girona amb delegació a Figueres; Fèlix Pagès; Ambrosio Sormany, un comerciant italià, veí de Girona amb dues botigues de quincalleria als Arcs d'Esparters, i Miquel Armengol, de Girona. També ho eren Bonaventura Sans, Manuel Díaz i Francesc Moy, de Figueres; i Gaspar Leonard, Pau Soler i Oliveras i Alban, de Barcelona. Naixia així una important fàbrica de paper continu al cor mateix del Mercadal de Girona.

La societat va anar canviant de nom: Oliva i Cia. (1842), La Gerundense (1843), fins que l'any 1882 hi van entrar, executant els deutes que La Gerundense tenia concrets, el comerciant de Girona, natural de Torroella de Montgrí, Joaquim Massaguer i Vidal i el seu gendre, Joaquim Salieta Suñer. És quan el 1882 esdevé Massaguer e hijos y Salietti, Massaguer hermanos y Salietti (1888), Salieta i Cia. (1896). L'any 1895 Ignasi Sala i Massaguer, nebot de Joaquim Massaguer i Vidal, havia comprat la societat, on seguiria com a soci Joan Salieta Suñer. Aquest i la seva esposa, una filla de Joaquim Massaguer i Vidal, tingueren una filla, Lluïsa Salieta i Massaguer, que es casà amb Josep Bertran i Robert; el seu fill Joan Bertran i Salieta és qui donaria peu el 1928 a la constitució de la societat Sala i Bertran.

Joaquim Massaguer i Vidal tenia una fleca a l'antic convent de Sant Francesc, una fàbrica de fideus (1856) al número vuit de la plaça de Sant Pere, va ser un negociant i retratista, fabricant, alcalde i diputat. Va ocupar l'alcaldia de Girona del 12 de febrer de 1869 al 21 de febrer de 1872. Josep Clara, en els perfils dels alcaldes del sexenni revolucionari, en remarca el paper en la introducció del sistema mètric decimal, la plantació de l'arbre de la Llibertat a la plaça de les Cols, l'impuls de la restauració dels estudis universitaris a Girona i la instal·lació de la columna d'homenatge a la Constitució de 1869, sotmesa des del seu emplaçament inicial a la plaça de la Independència, a una itinerància inacabable i una mica vergonyant.

6.- Els Planas, de l'Esquirol a Barcelona, passant per Girona.

Situats a finals del segle XVIII a Santa Maria de Corcó, els Planas, després del casament d'Antoni Planas Monteis amb Raimunda Fàbrega, d'Olot, filla de paraire i traginer, van llogar la seva fàbrica del Esquirol i van decidir instal·lar-se l'any 1823 a Girona. El fill, Joan Planas Fàbrega, es va casar amb Maria Castañer i Torroella, d'Olot, residien al barri del Mercadal de Girona i el 1842 entraren a la societat Carbó i Cia. El fill d'aquest matrimoni, Joan Planas i Castañer, va cursar estudis a París i a Ais de Provença, i es va casar amb Sabina Escubós, d'Olot, que tenia un germà fabricant emparentat amb els Girona, una poderosa família barcelonina.

Les germanes de Joan Planas Castañer ens aproximen a una política d'aliances molt significativa: Maria es casà amb Feliu Duran, Raimunda, amb Jaume Regordosa Bausili, Rosa, amb Mus Regordosa Bausili, Mercè, amb Narcís Clavell i Isern, fabricant de Mataró i soci d'una de les fàbriques de Salt. Els Regordosa eren una família remarkable i notable de fabricants de Manresa i de Sants.

Joan Planas Castañer va constituir el 15 d'abril de 1857 la societat Planas, Junoy, Barné i Cia., per a la fabricació d'eines mecàniques i molt ràpidament de turbines Fontaine i més endavant alternadors Ganz. El mapa de les turbines Planas, venudes i instal·lades a tot Espanya, i el de les dinamos i alternadors que ha documentat i dibuixat el professor Jordi Nadal Oller, són segurament la imatge més potent i més remarkable de la industrialització gironina del segle XIX.

Els socis eren Joan Planas Castañer; Joan Junoy Gelbert ,de Barcelona; Joan Barné, de Camprodon; Antoni Barrau, de Barcelona, a qui hem esmentat per la seva condició de germà de Teresa Barrau Esplugas i de Josep Oriol; Pere Capdevila, fill de Barcelona, i Ferran Pou. El 1858 sortí Joan Junoy i entrà Manuel Junoy i Massana. La mort de Joan Barné transformà la societat el 1862 en Planas, Junoy i Cia. que esdevindria, el 28 d'agost de 1878, simplement Planas i Cia. (n'eren socis Joan Planas Castañer, Magdalena Buñol, esposa d'Antoni Barrau i més tard (1878) esposa de Josep Llimona; Narcís Barguñà, Josep Torrellas, Josep Casadevall, Narcís Clavell, Narcís Farró, Josep Claret, Joan Capdevila, Marian Arnau, Matilde Vicent i Joan Porredon, que amb Josep Claret eren propietaris de la foneria gironina La Palma, que d'aquesta manera s'integrà en el grup Planas.

Joan Planas Castañer, sempre arrelat al Mercadal, es va fer construir una casa al carrer Nou, al número quatre, projectada per Martí Sureda i Deulovol, que ara ha quedat molt desfigurada.

L'any 1883 va morir Joan Planas Castañer i es va constituir, el 1884, la societat Planas, Flaquer i Cia. (que tenia com a socis Antoni Planas i Escubós, Alfons Flaquer, Josep Torrellas, Joan Barrau i Buñol, Joan Porredon, Lúcia Bosacoma, vídua de Josep Claret, Narcís Clavell, Josep Casadevall, Matilde Vicent, Narcís Farró, Mus Regordosa, Joaquim M. Iglesias i Josep August i Mestres).

Mus Regordosa Bausili s'havia casat amb Rosa Planas Castañer, tia del nou líder de la societat, Antoni Pla-

nas Escubós. Els Regordosa-Planas van tenir cinc fills. Tres noies i dos nois. Les tres noies es van casar amb els seus cosins Planas Escubós. Antoni, amb Consol; Albert amb Pilar i Joan amb Conchita. Tres Planas Escubós es van casar amb tres Regordosa Planas.

Les ramificacions amb famílies de l'alta burgesia industrial barcelonina són evidentment molt més extenses i van determinar un decantament cada cop més accentuat cap a la vida de la capital. Malgrat que Joan Planas Escubós va ser regidor de l'Ajuntament el 1903, hi va renunciar perquè es va traslladar amb la seva esposa a viure a Madrid per representar a la capital els interessos de la companyia.

Els productes de la foneria Planas de Girona van brillar amb llum pròpia, mai més ben dit, a l'Exposició de Barcelona de 1888. Però l'èxit començava a amagar les primeres dificultats, marcades per l'emergència de noves companyies més potents i que li feren la competència en el mercat i que acabaren, com la casa Siemens, ocupant l'espai dels Planas.

L'any 1908 es va produir a Girona el daltabaix ciutadà del trasllat de la fàbrica a Barcelona i l'any 1918 es va dissoldre la societat que des de 1906 es denominava Construcciones mecánicas y eléctricas.

7.- La fàbrica Grober

La fàbrica Grober, aquella estructura marxista del carrer Nou en paraules de Pla, es va instal·lar, com sabem, en els terrenys de la fàbrica Barrau quan va tancar i ampliarà els seus locals amb l'espai que fins el 1908 havien

ocupat els tallers de la foneria Planas, Flaquer i Companyia. Grober, doncs, esdevindria al costat de La Gerundense, convertida en Sala y Bertran, una de les dues fàbriques del Mercadal que traspasaren el llindar de la Guerra Civil.

Un italià, Cristòfol Grober, decidí instal·lar-se després de l'Exposició de Barcelona al Mercadal de Girona. Ho feu en els terrenys de l'antiga tèxtil Barrau, en un procés d'adaptació que duraria de 1888 a 1890. La nova fàbrica es va inaugurar l'any 1890 i va esdevenir Grober i Cia., societat en comandita el 4 de març de 1892.

N'eren socis Cristòfol Grober Viotti, Étienne Marie Irenée Brun Barredon, de Lió, Narcís Barrera, del comerç de Barcelona i Ramon Rodríguez, del comerç de Barcelona.

Només cinc anys més tard, el 27 d'octubre de 1895, la societat obrí també una fàbrica a Bescanó.

El 18 de setembre de 1902 integraven la societat Cristòfol Grober Viotti, Narcís Barrera, Joan Grober Encio i Lluís Jury Billaud, de Saint-Chamond; el 1904 la mort de Narcís Barrera va significar la seva substitució per Ramon Cabrera Barrera fins que el 1908 Ramon Cabrera va vendre la seva part a Adolf Grober Viotti, germà del fundador. L'any 1914 va sortir Lluís Jury i es completà la concentració familiar amb l'entrada d'Elisa Cardol Sormano (esposa del fundador) i Enric Grober Encio, un altre cosí de Cristòfol Grober. L'any 1919 es creà una societat anònima en la qual participaren els germans Cristòfol Grober Viotti (el fundador) i el seu germà Adolf, Elisa Cardol, esposa del fundador, els cosins Joan i Enric

Grober Encio, i els germans Emili, Joan i Carles Portabella Barrera. La raó social es traslladà a Barcelona, però la fàbrica seguiria a Girona fins els anys setanta, cada cop més en mans de la família Portabella i Borrel Portabella. La fàbrica de Girona fou enderrocada l'any 1978 després d'una operació immobiliària en què va intervenir finançant-la el Banc Industrial dels Pirineus.

Les dades de 1914 sobre el nombre de treballadors de la fàbrica són espectaculars si les posem en relació amb els habitants de la ciutat en el mateix moment. A la Grober hi treballaven nou-centes vint-i-nou dones, cent vint-i-tres homes, trenta-dos homes joves i setze nens fent un tota lde mil cent treballadors.

L'incendi de la fàbrica el 4 de febrer de 1939, abans de l'ocupació de la ciutat per les tropes franquistes, la ràpida reconstrucció i l'aparició de noves polítiques en matèria de relacions laborals, amb un sentit més paternalista, han estat ponderades per Josep Clara, que és un bon coneixedor dels diversos camins d'aquesta empresa clau dels inicis del segle XX a la ciutat de Girona.

Els comerciants i botiguers

El gran tema en aquest àmbit, i encara enmig de les boires, és la distinció entre un grup de comerciants actius en diversos camps: estancs, compra de crèdits de guerra, activitats d'hostaleria, companyies de substitució de quintes, companyies dedicades al transport de viatgers, activitat financera i bancària, compra de cases i terres a béns nacionals i inversions industrials i el gruix d'un teixit es-

micolat de botiguers que acabarien sent un element distintiu de la vida de la ciutat i que en graus diversos s'apuntarien a la filosofia de la modernització.

Un cas paradigmàtic per la seva singularitat seria la botiga de les voltes de la Rambla de Dolors Solana, la merceria-perfumeria Emperatriz, que va decidir de decorar l'enguixat de la volta corresponent sota els arcs de la Rambla, davant de la botiga, amb un plànol de la ciutat de París. Una visió cosmopolita des del comerç local.

Però per les dades que tenim fins ara, ens costa de desxifrar la frontera entre la proliferació de «botigues» (Girona, ciutat de botiguers, amb paraules de Joan Puigbert) i els negocis i comerços capaços de generar un capital propici a buscar nous camins també en la indústria.

Convé, però, que no deixem passar l'oportunitat de buscar el perfil d'aquest comerç local, del formigueig dels mercats dels dissabtes: sabem que a mitjan segle XIX havia obert la Llibreria Franquet, el 1879 va obrir la llibreria San José, després Geli, al carrer de l'Argenteria i el 1904, la llibreria Pla Dalmau, primer a la plaça de l'Oli i després a la Rambla. Atinadament, el professor Joaquim M. Puigvert em feia observar que la transformació en indústria de la impremta Dalmau, Carles, Pla S.A. ens proporciona per la pràctica totalitat del segle XX la possibilitat d'un mapa equivalent al de la Foneria Planas, dibuixant el nivell de difusió i abast de l'editorial gironina a tot Espanya.

L'any 1860, primer a les voltes d'Esparters i després al carrer d'Abeuradors, va obrir botiga el senyor José Bonet, i sabem que la seva filla, Carme Bonet, es casà amb Manuel Pujadas, donant lloc als Magatzems Pujadas, que el

1960 van promoure una publicació per celebrar-ne el centenari.

A la plaça del Marquès de Camps el 1878 s'hi havia instal·lat la fàbrica de sabons de la família Bachs i pocs anys més tard en aquest indret, autèntica cruïlla de camins, hi trobem la botiga de grans de la família Coromina, la fàbrica de pastes de la família Pons, la fàbrica de fideus de la família Boixa, els magatzems de cereals de Conxa Riera, el magatzem de vins Riera Monegal, la barberia Sitges, la ferreteria Magaldi i el cafè Novedades. Ens en dona notícia la publicació del colmado Busquets, escrita per Jordi Vilamitjana, que des del 1907 i per compra de l'adrogueria de Benet Massot per part de Teresa Norat Turbau, vídua de Jaume Busquets, inicia una tradició centenària. Can Busquets vivia amb el garatge Adroher, la fàbrica de gasoses La Gremial i el despatx i magatzem del senyor Josep Ensesa.

Mònica Bosch ha esmentat l'arribada de Vicenç Pijaume des de Ruplà a la Rambla de la Llibertat (1875), l'establiment de l'òptica Solà a la Rambla (1882), l'arribada de Ramon Boix i Costa de Banyoles, llauner a les Ballesteries (1885), l'establiment de la sabateria Baró des de Sant Jordi Desvalls el 1893 al carrer de Fontanilles i el 1909 a la plaça del Gra. L'obertura de cal Rei a les voltes de la Rambla el 1894 i al carrer Nou el 1929. També parla de l'arribada des de Lladó d'un rellotger, en Pere Petit (1898) amb establiment primer a la Cort Reial i després a l'Argenteria.

Finalment hem d'esmentar com en el primer terç del segle XX va irrompre la moda de la renovació de boti-

gues i aparadors i la vinculació d'aquest canvi amb arquitectes i dissenyadors-decoradors de prestigi. Recordem que Rafael Masó i Valentí va arreglar la farmàcia Masó per al seu germà (1908), que més endavant esdevindria la Farmàcia Sagner, amb una modificació de la façana feta per l'arquitecte Joan Roca Pinet. El mateix Masó va arreglar la botiga d'Adroher germans (1915-1916) i la sabateria del carrer de les Ballesteries el 1925-1926. Entre 1926 i 1929 en Francesc Puig va decorar la confiteria Emili Puig amb elements decoratius de la seralleria Cadenes, i l'any 1934 Joan Puig va fer una intervenció Art Déco a la botiga de queviures de la rambla de la Llibertat. Josep M. Busquets va remodelar la Fleca Boix (1934) i la fleca Oriell (1940), mentre que també en la dècada dels anys trenta Josep Colomer i Francesc Gallostra, que trobarem també al capdavant de la Fira Agrícola i Comercial, van intervenir a la perruqueria Roig de la plaça del Vi (1932), a la perruqueria Sitges de la plaça del Marquès de Camps (1934), a la botiga de fotografia Barber de la Rambla i a la pastisseria Pratdesava a la plaça del Vi (1934).

En un apèndix he posat el conjunt de botigues a les quals la Cambra de Comerç ha reconegut una antiguitat i tradició. Només la nòmina, que evidentment no és de cap de les maneres exhaustiva ja ens permet de fer-nos una idea del gruix i la densitat i l'evolució variable que ha fet a la ciutat el sector del comerç en el període que tractem d'analitzar.

La vida social de la ciutat

Un mirall de la societat gironina el podem trobar en l'articulació de la vida social, les entitats de lleure, els teatres, l'oferta renovada del Teatre Municipal des de la seva remodelació i ampliació (29 d'octubre de 1860, data en què l'activitat teatral retornà des de l'Odeon al Teatre Municipal) un cop ensorrada en el mateix solar de l'Ajuntament la capella de Sant Miquel. Una sola referència ens atorga el perfil d'una societat contradictòria; la Junta para socorrer la miseria convocava una «Suscripción para socorrer las clases indigentes» i només repassant la llista de les aportacions publicada al *Suplemento de El Postillón* del divendres 31 de març de 1854 (el núm. 7077) hi trobem noms de fabricants (Josep Barrau, Joan Planas i el director de La Gerundense, amb una aportació de cent rals de vellón), comerciants com Francisco Bosqui o Ambrosio Sormany amb una modesta aportació de vint rals, els hisendats com Francisco de Batlle, amb cent vint rals o l'exhibició de poder i presència social de l'Església (el M.I Vicari General, dos-cents rals; el secretari de cambra, dos-cents rals i la Comunitat de beneficiats de la Catedral, tres-cents vint rals).

El Teatre i les societats teatrals, els balls en alguns establiments, els cafès (vuit en l'època de la *Guia* de Sebastian Pereanton), tan ponderats per Pla, aglutinaven la vida social més pública. Un esment especial mereix el cafè Vila de la Plaça de la Constitució, que marcava la vida de la ciutat no gaire lluny de la tertúlia més famosa de la ciutat, la de la Cova de can Viñas.

Al costat d'aquest esbarjo més públic, algun sector de la societat gironina, molt probablement associat als grups dels quals hem estat parlant, trobava repòs, refugi o distracció al Casino o al Liceo Gerundense. Del Liceo en coneixem, gràcies a l'Arxiu Municipal de Girona, els reglaments de 1850 (impremta de la Viuda e hijos de Figaró, amb establiment al carrer de les Ballesteries) i de 1882 (Imprenta de Manuel Llach, amb establiment al carrer de les Ferreries Velles, núm. 5). D'aquests dos reglaments i alguna informació addicional en podem desprendre la composició de les juntes i la característica de l'extracció social dels seus membres: Joaquín de Cors Guinard, José de Burgués, Joaquín de Pastors, Melchor Baró, Prudencio Naya, Joaquín de Pol, Narciso Martí y Serra, Gaspar Torroella i Tomàs Roure, per la junta de 1850 i per la de 1882 Juan Bautista Palacio, Blas Rodríguez, Enrique Grahit, José Campla, Miguel Pujol, Juan Serrat, Domingo Madrenas, José Vila i José Puig. Podem afegir-hi: Ramon Grau Mercader, José Gibert, Climent Botet, José Felipe Moy, Francisco Grau Brusar, Ambrosio Sormany, Narciso de Prat i José Rexach Mundet.

La promoció de l'activitat comercial. De l'Exposició Regional de 1877 a la Fira Comercial i Agrícola dels temps republicans.

Precisament en els baixos del Liceo Gerundense, a l'antic Hotel del Centro, l'any 1877, el Centro industrial y mercantil de Gerona va convocar per Fires la I Exposición Regional de Gerona. Hi havia, doncs, una certa cons-

ciència de promoure i impulsar el progrés i la constatació d'una certa especificitat econòmica de Girona i de la seva província. L'èxit de la convocatòria va ser remarcable i se'n va fer ressó la *Revista de literatura, ciencias y artes, órgano de la Asociación Literaria de Gerona* (Girona, T. I, 1876-1877, a la impremta de l'Hospici Provincial), més popularment coneguda com la *Revista de Gerona*, que hi va dedicar un article de Joaquim de Espona «La Exposición Regional Gerundense» (p. 456-463) i que va publicar la relació de Premios concedidos en la Exposición Regional Gerundense (p. 478-482), tot i advertir que «Aun cuando la materia pudiera aparecer un tanto agena a las conidones de la Revista, nos complacemos en publicar en otro lugar de este número la nómina de los individuos premiados en la exposición regional que acaba de celebrarse por vez primera en nuestra ciudad, deseosos de contribuir por nuestra parte a cuanto tienda al desarrollo moral y material de nuestra provincia...» (p. 483).

Més de cinquanta anys més tard tancaria, amb un indubtable sentit de modernitat i oportunitat, aquesta etapa anterior a la Guerra Civil i com a mostra de confluència de polítiques i sensibilitats en la Girona republicana la Fira Comercial de Girona, que fou convocada com una iniciativa privada l'any 1932 com a I Fira Comercial (director, Lluís Bota i Vila, i directors artístics i dissenyadors, Josep Colomer i en Francesc Gallostra, els quals van rebre els bons auspicis del regidor Ermengol Vilardell). La II Fira comercial i agrícola ja va ser convocada amb el patrocini de l'Ajuntament i la III i la IV, corresponents a 1934 i 1935, van tenir un Comitè Executiu presidit pel

regidor regionalista Estanislau Aragó Turon, amb presència de les diverses orientacions polítiques de l'Ajuntament, com ho mostra la participació del regidor republicà Darius Rahola. L'Ajuntament promovia i s'hi vinculaven tots els organismes del teixit econòmic i empresarial de la ciutat, entre d'altres Josep M. Colomer, de l'Atracció de Forasters, i Emili Triadú, president del Foment del Turisme; Josep Colomer i Francesc Gallostra es mantenien com a membres de la Comissió d'ornamentació i construcció i en realitat foren ells qui li donaren una personalitat molt específica amb un disseny dels estands i de la publicitat d'una indiscutible modernitat. Modernitat i ambició, transversalitat i col.laboració, convivència, tot va saltar pels aires amb la Guerra Civil i el franquisme. Trigarien molts anys a refer-se les sensibilitats artístiques que durant les primeres dècades del franquisme es lliuraren a una estètica carrinclona i a una temàtica de fervor patriòtic i religiós, trampejades amb dificultats per alguns artistes com Antoni Varés, que feren una adaptació crítica i eclèctica a la nova estètica imposada. Sens dubte la gran aturada va repercutir també, si us plau i per força, per la penúria de mitjans i de productes, en la pròpia imatge i estructura del sector comercial, que tractava de sobreviure i de recuperar el somriure perdut.

La relació d'establiments que un any darrere l'altre va anar premiant la Cambra de comerç, indústria i navegació de Girona ens parlen del valor de la continuïtat, dels establiments de llarga trajectòria, però no ens parlen dels establiments que havien tancat. Es tracta d'un teixit variat i riquíssim d'establiments que per raons econòmiques, so-

cials o simplement per la mateixa evolució de la tecnologia van acabar desapareixent de la geografia gironina, malgrat que en el seu moment històric van marcar amb empremta singular la vida de la ciutat. Només caldria comparar la *Guia* de Pereanton Ruiz de 1862 i les que successivament va anar publicant des de 1911 la impremta Dalmau, Carles i Cia.: *Guía de Gerona y su provincia, artística, descriptiva, burocrática, comercial e industrial*. La «Gerona plena de valor y harta de sufrimientos» de 1862, tenia «depósito de sanguijuelas» a la Cort Reial, dipòsit de vins i aiguardents francs de drets, les fàbriques que hem esmentat, i les dependències de l'administració provincial en edificis desamortitzats, i la variadíssima oferta comercial de la cita que hem fet al començament. Sense oblidar les pedreres dels afores de la ciutat, on treballaven, diu la *Guia*, més de dues-centes cinquanta persones.

La *Guía* de 1911 ens presenta una ciutat i una societat més sofisticades, on han arribat els banquers Monsalvatge, d'Olot, ha obert la fàbrica Omedes de ciment, la foneria de Tomàs Solés, Valls i Cia., la fàbrica de farines La Montserrat de José Ensesa i Cia., la foneria de Vila i Cia., magatzems de vins, fàbriques i destil·leries d'aiguardents, magatzems de grans i de vins i tota una panòplia d'establiments que ens acosten a la Girona del llibre d'en Josep Pla. I no oblidem l'establiment de la Caixa de Pensions, que havia obert l'any 1909.

APÈNDIX

A tall de recopilació i per tal de documentar l'estructura i l'evolució del sector comercial i industrial de Girona, facilitem aquí referències obtingudes de treballs monogràfics amb dades rellevants per a l'enfocament i la temàtica d'aquesta conferència. Algun dels noms que apareixen en aquestes relacions ens remetent d'una manera o altra al cos del text de la conferència i a algun dels interrogants que hem tractat de resoldre. La informació recollida és molt sintètica, però significativa.

L'ANTIGUITAT DEL COMERÇ GIRONÍ ACREDITADA PER LA CAMBRA DE COMERÇ, dades extretes del llibre, ARAGÓ MASÓ, NARCÍS-JORDI I MIRAMBELL BELLOC, ENRIC: *Història fotogràfica dels oficis I dels establiments. Arrels empresarials gironines*. Girona, Cambra de comerç de Girona- El Punt Avui, 2004.

1790 PEACOCK

1841 LLIBRERIA FRANQUET

1848 CASINIO GERUNDENSE

1852 CÀNOVAS

1857 PERE CADENAS

1859 HOTEL PENINSULAR

1860 JOSEP BONET, A PARTIR DE 1878 MAGATZEMS PUJADAS.

1864 CALÇATS MALARET

1867 UNAL FOTÒGRAF

1871 CALÇATS FARRÓ

1876 SINGER

1879 VICENÇ MARTÍ ROTLLAN

1880 MAGATZEMS LLENS; LLIBRERIA GELI

1882 ÒPTICA SOLÀ

1884 CASA ORIOL CARBÓ; CASA LLOPART

1885 RAMON BOIX; FLECA COMAS
1886 FERRETERIA PUIG
1889 PERE QUERA; CALÇATS BES; CONFECCIONS BABOT
1890 CASA BOUÉ; CURTITS FERRER; CASA COLOMER
1892 FUSTES FARRERAS (FARRERAS NADAL); FRUITES MASÓ; PA-
PERERIA JORDÀ
1894 CAL REI
1895 CASA TEIXIDOR, CAN PIJAUME
1897 VINS PAGÈS; CALÇATS AVELLÍ
1898 PASTISSERIA CASTELLÓ
1900 FUNERÀRIA POCH; FUSTERIA GUIXERAS; RELLOTGERIA
PERE PETIT; FARMÀCIA MURTRA; FONDA BRONSIOMS.
1901 FRANCISCO J. ALBERCH
1904 JOGUINES PERICH
1905 NOVETATS MASSOT; FONDA PERICH; LLIBRERIA PLA DAL-
MAU; BELLSOLÀ; BOUTIQUE PRAT;
1906 MAGATZEMS PUIG GIRALT
1907 SUPERMERCAT BUSQUETS
1908 FUSTES COLL VIADER
1909 LA CAIXA; COLMADO VALLMAJOR
1911 EL FARO; CARLES FALCÓ ADROHER GERMANS; FRUITES VILA
1914 CALÇATS GIBERT
1920 TEISA; CAFÈ DEL COLISEO IMPERIAL
1921 SIQUÉS
1924 INDUSTRIAL GINÈS
1925 CAFÈ GRAN-VIA
1926 MARBRES SAGRERA
1930 FLECA PONS; PERFUMERIA TORROELLA
1933 OPTIMUS
1935 CAMISERIA ARXER; CASA MASCORT; CONFITERIA FAURE.

BIBLIOGRAFIA

ALBERCH, R. [et al.]. *Girona al segle XIX*. Girona: Gòthia, 1978.

ARAGÓ, N.J.; MIRAMBELL, E. *Història fotogràfica dels oficis i dels establiments. Arrels empresarials gironines*. Girona: Cambra de comerç de Girona - El Punt Avui, 2004.

CASTELLS, R.M. [dir.]. *Botigues, 1870-1940*. Girona: Arxiu Històric de la Demarcació de Girona del Col·legi d'Arquitectes, 1988.

CLARA, J. «De convent a fàbrica. Can Barrau del carrer Nou». A: *Revista de Girona*, 113, 1985, p.24-27.

«La indústria moderna a la Girona del segle XIX. La foneria Planas». A: *Revista de Girona*, 80, 1977, p. 215-222.

«Notes sobre la fàbrica Gròber, 1890-1978». A: *Revista de Girona*, 106, 1984, p.45-56.

MARTÍNEZ, P. *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Gerona: Imprente de F. Dorca, Sucesor de J. Grases, 1865.

MOLI, M. *La desamortización en la provincia de Gerona, 1835-1854*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona, 1975.

NADAL, J. [dir.]. *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*. Madrid: Fundación BBVA - Ed. Crítica, 2003.

TORTRAS, M. *Els Planas de Girona. Història d'una família que de la propietat rural passà a la gran empresa al segle XIX*. Vic: Ed. Diac, 2003.

Rosa M. Gil

**ELS ARQUITECTES: ORIGENS SOCIALS I
PRÀCTIQUES PROFESSIONALS**
Els orígens de la figura de l'arquitecte
contemporani

El col·lectiu dels arquitectes, en la seva consolidació com a professionals liberals, mostra en la seva trajectòria exemples prou clars de l'evolució dels vells esquemes d'antic règim cap el paradigma contemporani. Aquest procés s'enregistra tant en l'exercici privat de la professió com en la seva implicació en la funció pública, en el context d'un estat que s'està vertebrant al llarg dels segles XIX i XX.

Cal dir des d'un principi que la història que esbossarem no és ni lineal ni homogènia. Els oficis de la construcció, dins dels quals els arquitectes han pugat per esdevenir-ne l'elit més considerada, han viscut entre el llast de la tradició medieval dels antics mestres d'obra d'estructura gremial, i la necessitat de posicionar-se en una administració pública que d'entrada no els reconeix com a funcionaris i que els mantindrà, fins ben entrat el segle XX, a l'atzar del color polític dels governs de cada moment. L'alternança política, el canvi de lleis i les estratègies per situar-se són una constant al llarg del període. Els professionals que hem estudiat van haver de lluitar i en certa manera encara lluiten per assumir consideració i projectes. Són nombroses les referències al conflicte de competències entre aparelladors, arquitectes i enginyers que arriben fins ahir mateix. Una mostra: el «Dictamen, emitido a petición del Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, sobre las atribuciones profesionales de los arquitectos en cuanto a las funciones técnicas en materia de urbanismo y edificación propias de las entidades locales» de juny de 2004.

En aquest context, mestres d'obra, enginyers i arquitectes van viure el trànsit cap al model contemporani amb un

esforç considerable: els mestres d'obra, per mantenir el seu centenari estatus en el nou context de l'estat modern, i els arquitectes, per trobar el seu lloc com a tècnics superiors i professionals liberals en la societat dels segles XIX-XX. Ens centrarem en la trajectòria dels arquitectes.

La primera institució acadèmica destinada a la formació dels arquitectes es va fundar el 1757 amb el nom de Real Academia de las Tres Nobles Artes, avui Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. Aquest fet va significar, a més de l'homologació d'uns estudis i la uniformització d'una producció estètica lligada al gust de les monarquies il·lustrades, l'assumpció d'uns clars privilegis per part dels professors i alumnes de l'Acadèmia, que els dotava d'un prestigi professional enfront dels mestres d'obra i arquitectes gremials. Naixia aquí la figura del professional liberal en arquitectura, deslligat dels lligams corporatius gremials de l'Antic Règim, i que es tractava en règim d'igualtat amb uns altres tècnics superiors formats aleshores a les escoles militars: els enginyers. Tot i amb això, els titulats que sortien de l'Acadèmia de Madrid i més tard de les altres escasses delegacions a València, Valladolid i Barcelona, no representaven un contingent suficient per abastir les necessitats de professionals del país. A més, per perfil econòmic i sociològic, solien assumir càrrecs com el d'arquitecte provincial, en capitals de província importants, i en obres de l'església com catedrals, hospitals, hospicis, etc. És a dir, que molts pocs arribaven a la majoria de municipis. A Girona tenim com a exemples Manuel Almeda, Martí Sureda Deulovol i Fèlix de Azúa, entre d'altres.

En el transcurs del segle XIX, amb la modernització de l'Estat, les expectatives de creixement de les ciutats, les necessitats d'urbanització, eixamples, noves vies, abastiment d'aigües, sanejament i també la urgència de dotar les poblacions d'equipaments com escoles, hospitals, ajuntaments, mercats i cementiris, en el marc del desplegament de les polítiques municipals, imposaven la necessitat de comptar amb nous tècnics. En aquest context s'inscriu la creació de les Escoles d'Arquitectura en ciutats com Madrid el 1845 i Barcelona el 1875, que trenquen amb l'exclusivitat d'expedició de títols que fins aleshores tenia l'Acadèmia, i de la qual, tot i tenir delegacions a València, Valladolid i la mateixa Barcelona, els exàmens es continuaven fent únicament a Madrid. Les noves escoles d'arquitectura representen un canvi de model en la formació dels arquitectes que protagonitzaran la transformació urbana del canvi de segle, a nivell formal, i també van obrir el camí a la participació d'aquests professionals en decisions estratègiques a nivell ciutadà a través de la figura dels arquitectes municipals.

La porta d'entrada a la liberalització de l'exercici lliure de la professió sense necessitat d'adscriure's a cap corporació ni col·legi particular arrenca dels governs liberals emanats de les Corts de Cadis que van promoure la desaparició dels gremis, i es va forjant al llarg del segle XIX. A partir d'aleshores, per exercir, només calia presentar el títol corresponent a les autoritats locals, que elaboraven els Registres de Títols, eina que avui es revela imprescindible per a l'estudi de les professions durant aquest període. Aquest és l'origen de la figura del pro-

fessional liberal com a forma d'exercici en el marc de la societat burgesa de l'Estat liberal. Aquests professionals, però, aviat veieren la necessitat de definir el seu estatus a través de les agrupacions, en un procés de creació de col·legis professionals que s'esdevingué al llarg de la segona meitat del segle XIX, i s'allargà fins gairebé la Guerra Civil. En el cas dels arquitectes, no obtingueren un col·legi propi fins el 27 de desembre de 1929, i a la pràctica els Col·legi d'Arquitectes de Catalunya començaren a funcionar com a tals el 1930. La progressiva creació dels col·legis professionals representà un nou intent d'enquadrament professional amb molts punts de contacte amb els antics gremis, si exceptuem el caràcter religiós de les antigues corporacions. Paral·lelament, l'evolució de l'estat liberal estructurarà la funció pública tal com la coneixem. Estem parlant del naixement de la burocràcia, gestionada per un cos d'especialistes en l'administració pública amb una certa autonomia. Són els funcionaris. Aquests configuraren un saber especialitzat al qual s'accedia mitjançant una oposició, on l'aspirant que superava unes proves entrava a formar part d'aquest cos d'especialistes, els anomenats «cuerpos», que s'anaren creant per llei al llarg del segle XIX. És el cas dels enginyers d'obres públiques, per citar un exemple d'èxit creat ja el 1803, i de la voluntat dels arquitectes municipals d'aconseguir-ho, amb la fundació, el 1928, del Cuerpo de Arquitectos Municipales de España. En realitat, mai passarà d'associació professional.

Durant el segle XIX els diferents professionals van crear els seus propis col·legis: Els advocats el 1838, les

professions sanitàries a partir de la Llei de Sanitat de 1855, mentre que els metges en concret protagonitzaren diverses temptatives de crear un col·legi propi, que va esdevenir una realitat el 1894. Globalment, la col·legiació com a enquadrament buscava donar resposta a la crisi de les diferents professions a l'hora de definir les seves competències i de defensar els professionals en la pràctica quotidiana. La col·legiació es converteix en un instrument legal que a finals del segle XX ja s'ha imposat plenament com a sistema de regulació professional.

Tornant als oficis de la construcció, el 1845 una Real Orden exclouia els mestre d'obra de la realització de projectes oficials o d'ús públic i reduïa el seu paper en les obres de particulars. Tot i això, aquest escenari de crisi i reconstrucció del mercat de treball es vivia arreu de la península de forma diferent. Ciutats importants com Madrid, Barcelona i València anaven entrant en el sistema contemporani, mentre que d'altres regions d'Espanya com Galícia ens ofereixen una imatge de disgregació del poder i un escàs seguiment de les directrius que emanaven del govern central.

La pugna ideològica que hi havia darrera s'entén si valorem la transcendència a tots nivells dels projectes estratègics que els ajuntaments es plantejaven, com l'enderroc de les muralles, els plans urbanístics d'eixample, la construcció de mercats i els projectes de parcs i usos de sòl urbà. Tasques que implicaven els professionals, que a cada canvi de signe de l'ajuntament eren desplaçats. Aquest fet va ser també un dels motius de la petició reiterada dels arquitectes municipals d'esdevenir

un cos de funcionaris dependents de l'Estat. La llarga lluita per a la funcionarització, a més de l'estabilitat i la professionalització, també portava implícita l'assumpció d'un estatus de representants tècnics de l'Estat enfront dels polítics.

Ofici i professió: de mestres d'obra a arquitectes titulats, transferència generacional?

És interessant seguir la línia de recerca que analitza la mobilitat social i laboral dels tècnics de la construcció com a adaptació a contextos de canvi, a partir del seguiment de les biografies d'aquests tècnics. L'objectiu és detectar si existeix una transferència generacional entre antics mestres d'obres i nous arquitectes, fet que pot ser més significatiu especialment des del moment que l'ensenyament de l'arquitectura es desvinculà de l'Acadèmia i va esdevenir una carrera universitària moderna. L'Escola d'Arquitectura de Madrid obria les seves portes el 1844 i l'Escola Provincial d'Arquitectura de Barcelona el 1875, amb les primeres promocions de 1879.

L'equivalent català a la Real Academia de Bellas Artes de Sant Fernando de Madrid el tenim en la Escuela de Nobles Artes (1778), precedent del que serà l'Acadèmia de Belles Arts Sant Jordi. Durant el darrer terç del segle XVIII serà la responsable de formar els arquitectes a Catalunya. Amb l'obertura de l'Escola d'Arquitectura el 1875, va continuar agrupant els arquitectes com acadèmics, la qual cosa ens aporta dades biogràfiques. Un mostreig entre les biografies dels arquitectes de la secció

d'arquitectura des de la seva creació, revela que dels trenta-un casos estudiats, la meitat eren fills de pare dedicat a oficis de la construcció. Josep Casademunt era fill de fuster. Elies Rogent va néixer en una família dedicada a la venda de materials de construcció. El pare de Bonaventura i Joaquim Bassegoda Amigó era paleta. Manuel Vega era fill d'un ajudant d'obres públiques i Antoni Puig Gairalt d'un contractista. L'altra meitat dels matriculats provenien de pare titulat en arquitectura de forma majoritària, excepte un advocat i un enginyer. Finalment, dos dels arquitectes eren d'una família d'industrials. El que l'anàlisi demostra és que un alt percentatge dels futurs arquitectes universitaris provenien de pares dedicats a oficis de la construcció, o bé pròpiament d'arquitectes, cosa que permet mesurar, encara a nivell de mostreig, la transferència generacional enregistrada amb el desvetllament de les professions liberals en el canvi de segle.

El sorgiment de la figura de l'arquitecte municipal

Durant el darrer quart del segle XIX l'escenari de la gestió urbanística de les ciutats havia esdevingut més complex i evidenciava la necessitat de comptar amb tècnics per donar-hi resposta. Aquestes circumstàncies van conduir a l'afermament de la figura de l'arquitecte municipal. En aquell moment els únics arquitectes titulats eren els arquitectes acadèmics, que fins aleshores només havien atès les grans ciutats i les obres importants de l'Església i de l'Estat. També cal tenir en compte el perfil de les places d'arquitecte municipal que s'oferien, sense cap

cos ni escalafó al darrere, sovint sense sou assignat i cap garantia d'estabilitat en l'atzarosa vida municipal del país. La situació dels ajuntaments, la seva atomització i criteri particular en les atribucions i la distribució de les forces polítiques en cada moment, feien que aquestes institucions, primer bastió de l'Estat, i les seves contradiccions, esdevinguessin veritables vespers on la feina dels tècnics es veia directament coartada per interessos caciquistes i compromisos privats. Aquesta situació era més evident en les petites poblacions on el tècnic estava en mans del joc de forces de l'ajuntament de cada moment.

Des del 1860 les grans ciutats havien començat a definir el càrrec d'arquitecte municipal de forma regular, tal com recull Horacio Capel. L'aparició d'aquest càrrec en l'organigrama municipal va representar un avenç en la construcció i la planificació de les obres, especialment a nivell d'equipaments, habitatges i ordenació de carrers, ja que fins aleshores les operacions urbanístiques més importants ja havien comptat sovint amb el concurs dels enginyers militars destacats a les places i també dels enginyers civils com a cos tècnic de l'Estat. La resta d'obres havia restat en mans dels mestres d'obra, veritables artífexs de moltes de les ciutats del segle XIX, i responsables de la fesomia de la major part dels teixits urbans de l'època.

Aquestes places d'arquitecte municipal, però, no sempre es cobrien, en part per la baixa remuneració, que no les feia atractives als escassos arquitectes titulats, sovint membres de famílies burgeses benestants, que ja aconseguien els encàrrecs de la burgesia. L'altra raó, com anys

més tard havien de posar de manifest els membres del Cuerpo de Arquitectos Municipales de España, CAME, era, de ben segur, la precarietat del càrrec i la manca d'estatus en relació amb altres professionals al servei de l'administració. En substitució d'aquests professionals, en moltes poblacions, exercia d'arquitecte municipal algun arquitecte vinculat a la vila, bé per origen familiar, bé per estíueig. Tot plegat en un relació en certa manera informal, i sustentada pels contactes personals i per l'estatus d'alliberat del que gaudien els arquitectes dels primers anys del segle XX.

Des de finals del segle XIX, però, les ciutats havien sofert grans transformacions i es plantejava un debat urbanístic que contemplés aspectes com els efectes de la industrialització, l'higienisme, els espais verds, l'organització de la ciutat, els barris insalubres i el comportament dels nous eixamples, entre d'altres. Tota aquesta problemàtica va conduir a una creixent intervenció de l'Estat. Els nous problemes evidenciaven la necessitat de limitar l'activitat individual i regular l'activitat econòmica en relació al sòl i a l'edificació. Aquest protagonisme de l'administració pública en matèria d'urbanisme es vehiculava a través de les ordenances municipals. A partir de la dècada dels anys vint, els municipis espanyols legislaren també en qüestions de localització industrial, construcció de jardins i parcs, regulació de l'ús d'espais públics i lluita contra incendis, qüestions que s'afegiren a les que tradicionalment ja administraven i que requerien el concurs de professionals com els arquitectes municipals.

Assistim així a un desvetllament de noves competències que requeriren, a més d'un grau superior d'especialització, un augment de la dedicació i implicació tècnica en el treball de la ciutat. Es van tornar a definir continguts i es van exigir més continguts, que van transformar el vell esquema de professional liberal que treballa puntualment pels municipis construint equipaments privats i públics. És el cas de Lluís Muncunill a Terrassa, Josep Azemar a Figueres, Juli Batllevell a Sabadell, Jeroni Martorell a Calella, Josep Puig i Cadafalch a Mataró o Martí Sureda Deulovol a Girona.

Des de les primeres dècades de segle XX, aquests nous arquitectes municipals protagonitzaren, a les ciutats on van exercir, el canvi de perfil cap a arquitecte gestor, que desenvolupava una ingent tasca que, més enllà del projectes estrictes, els portà a endegar polítiques de finançament municipal, serveis d'higiene i estadística, promoció d'habitatge públic... Estarien en aquest grup homes com Ricard Giralt Casadesús, a les ciutats de Figueres i Girona, Josep Renom i Melció Vinyals a Terrassa, Josep M. Miró Guibernau a Vilanova i la Geltrú i Salvador Sellés a Barcelona, entre d'altres. Dels seus respectius despatxos municipals en van sortir els equipaments i jardins que les noves ciutats necessitaven i al mateix temps, van renovar els criteris d'intervenció en els nuclis històrics, en plena sintonia amb els debats que s'estaven produint a Europa. No és gens casual que aquests mateixos arquitectes, a finals de la dècada dels anys vint, protagonitzessin les reivindicacions professionals entorn de la figura de l'arquitecte municipal que conduirien a la fun-

dació, a finals de 1928, del Cuerpo de Arquitectos Municipales de España, veritable acadèmia en la formació d'aquest nou perfil professional.

Finalment voldríem apuntar el caràcter relativament efímer del perfil tècnic de l'arquitecte municipal que, tal com apunta Josep Casamartina, començà a canviar a partir de la dècada dels anys setanta del segle XX, quan una nova onada d'especialització obligà aquests tècnics a un repartiment de les tasques, que, si més no a nivell de municipis mitjans o grans, va acabar amb la figura de l'arquitecte protagonista de la gestió municipal a nivell de territori i equipaments, que tants beneficis reportà a les poblacions al llarg dels anys centrals del segle XX.

Trajectòries professionals a Girona

Un exemple del perfil dels arquitectes acadèmics del segle XIX el trobem en Bru Barnoya Xiberta (Girona, 1809 - 1888). Bru Barnoya nasqué en una família dedicada a les arts. El seu pare era el fuster-agrimensor i mestre d'obres Lluís Barnoya Matlló. Format a la Real Academia de Sant Fernando de Madrid, va exercir d'arquitecte municipal a la ciutat entre 1839 i 1847. Deixà el càrrec d'arquitecte municipal en ser nomenat mestre de l'Escola Normal, però va continuar exercint d'arquitecte privat fins el 1872. És l'autor del traçat del Carrer Nou i de la plaça de Sant Francesc, a més de moltes altres obres.

Una altra trajectòria itinerant entre les diferents institucions defineix la carrera professional de Martí Sureda Deulovol (1822-1890). Nascut a L'Escala el 1822 en una

família de terratinents i comerciants, va obtenir el títol a la Real Academia de Bellas Artes de Sant Fernando el 1846. Amb el títol a la mà, es registrà a l'Ajuntament de Girona i al mateix temps instà al govern municipal a exigir la titulació de l'Acadèmia com a requisit per signar plànols, en compliment de a Reial Ordre de 1845 que així ho dictava. És un exemple més de la pugna existent entre arquitectes i mestres d'obra. El 1849 es presentà a la plaça d'arquitecte municipal que deixà vacant Bru Barnoya.

En aquest punt és interessant recuperar les paraules del recordat Miquel Ferrer, la persona que més va aprofundir en la trajectòria professional de Martí Sureda. Ens ofereix una perspectiva personal dels dos arquitectes municipals:

«Barnoya era de caire més pragmàtic, calculador, reformista, defensor de la Girona emmurallada, de les botiguetes, dels ciutadans del carrer de Sant Francesc, atents al ràpid enriquiment personal i guanys fàcils, encara que es descuidi l'estètica de la ciutat.

Sureda és liberal, demòcrata, a punt per participar, somniador, idealista, partidari d'enderrocar les muralles, resident a la plaça de Sant Agustí, de professions liberals i amb idees còmodes, estètiques i funcionals per a la ciutat. De la cultura i el comerç innovador, recerca un pla director d'eixample (on les condicions higièniques i d'ornat – tan oblidades des de sempre- imperin) per combatre la manera de fer de la ciutat: sobre la marxa i negociant».

El 1849 Sureda va ser escollit com a arquitecte municipal, càrrec que només exercí durant dos anys. En aquesta breu etapa treballà en la reforma urbana amb les eines que tenia a l'abast, com eren les alineacions de carrers i el traçat d'infraestructures d'abastiment i sanejament. També participà del disseny de la ciutat amb els projectes d'habitatges unifamiliars d'estil neoclàssic, sovint amb porxos, plantejats en façanes uniformes i contínues. Un exemple el tenim en la Plaça de Sant Agustí (1855-64). Va ser l'autor del primer projecte d'eixample de Girona, que contemplava l'obertura de noves vies de comunicació i l'enderroc de les muralles, proposta que va rebre una forta oposició i que no maduraria fins al cap de mig segle.

El 1851 va ser nomenat Director de Camins Veïnals i Arquitecte Provincial, càrrecs pels quals va renunciar al d'arquitecte municipal. Des de la Diputació va projectar obres a tota la província, com les Voltes de la Bisbal (1854-60) i els eixamples de Palamós, Lloret de Mar, Vilobí d'Onyar (1861) i Castelló d'Empúries (1867). També va exercir d'arquitecte diocesà des d'on va participar en la restauració del monestir de Ripoll, i va ser membre de la Comissió Provincial de Monuments fins a la seva mort

La seu vacant d'arquitecte municipal va passar per diversos mestres d'obra fins que el 1870 va ocupar-la Manuel Almeda Esteva (Girona 1848-1938). Titulat a la Real Academia de Bellas Artes de Sant Fernando, va ser el successor acadèmic de Martí Sureda, però per pocs anys, ja que el 1878 va ser designat arquitecte diocesà i el 1890 va rellevar Sureda com a arquitecte provincial. Entre al-

tres obres, va signar a la ciutat el projecte de Teatre Municipal i l'Església del Sagrat Cor. Va ser arquitecte provincial fins els anys trenta.

L'obertura de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona el 1875 va portar una nova generació d'arquitectes, que van desplegar la seva activitat a la ciutat. Aquests professionals, les primeres promocions dels quals van arribar a partir de 1879, representen el perfil d'arquitecte que, amb poques variacions, ha arribat fins avui. El nombre de títols expedits per l'Escola de Barcelona es va mantenir molt contingut els primers anys, quan les promocions les integraven mitja dotzena d'individus per a tot Catalunya i les Illes. Començà a augmentar de forma sostinguda al segle XX. Dos factors van influir en l'augment: el nombre superior de joves que accedien a l'ensenyament superior com a consolidació del model educatiu esbossat al llarg del segle XIX i que es traduí, per exemple, en l'obertura de nous instituts de batxillerat, i les noves perspectives de feina que es desplegaven amb la dinàmica urbanitzadora i modernitzadora del segle XX. Evidentment, la proximitat geogràfica de comptar amb Escola d'Arquitectura pròpia a Barcelona en va ser un element essencial.

L'Anuari Associació d'Arquitectes de Catalunya de 1900 només registra dos arquitectes a Girona: Manuel Almeda, amb domicili al carrer de les Hortes, i Martí Sureda Vila, fill de Sureda Deulovol, a la plaça de Sant Francesc.

Les primeres dècades del segle XX porten a Girona els arquitectes que van signar les obres que avui encara

admirem i que constitueixen el nostre catàleg de patrimoni urbà.

Isidre Bosch Bataller (Vilanna 1875 - Girona 1960). Iniciador d'una nissaga d'arquitectes que arriba fins avui, Isidre Bosch va obtenir el títol d'arquitecte el 1903. De seguida va obrir el despatx professional a la plaça –avui avinguda– de Sant Francesc. Al llarg de la seva vida va exercir d'arquitecte municipal de Palafrugell i va ser assessor dels ajuntaments de Cassà de la Selva i Llagostera. També va projectar nombroses obres a Girona i Olot. Va ser també arquitecte diocesà i ens ha deixat nombroses esglésies a tota la geografia gironina, així com intervencions a la catedral de Girona.

Isidre Bosch és autor de nombroses escoles de la província, com les de Lladó, Cassà de la Selva, Viladamat i Palafrugell, i les de moltes altres poblacions gironines. Representa el modernisme acadèmic de principis de segle a la ciutat, tot i que els seus projectes evolucionaren també cap al noucentisme. Són obra seva a Girona la Casa Casellas de la Ronda de Ferran Puig, el Xalet Juandó o Casa Furest a la cantonada entre el carrer del Nord i Anselm Clavé, la Casa de Pont Ciurana al carrer Juli Garreta i el magnífic grup escolar Bruguera, la primera escola construïda a la ciutat. També ens ha deixat la fàbrica Brillas i Pagans de Celrà i els escorxadors de Llagostera i Palafrugell.

El 1906 va ser l'any de l'obtenció del títol de Rafael Masó Valentí (Girona, 1880-1935). Fill d'una família de professionals liberals, el seu pare era procurador dels tribunals, impressor i fundador del Diari de Girona. Els seus

germans, Santiago, advocat. Joan, farmacèutic i Narcís, pedagog, són bons exemples de professionals liberals del segle XX, compromesos amb la professió i el país. Rafael Masó, considerat l'iniciador del noucentisme a la ciutat, va exercir sempre com a professional liberal, tot i que va rebre encàrrecs de l'administració, i, sobretot, va exercir un compromís social com a regidor de l'Ajuntament i com a activista cultural en múltiples iniciatives. Les seves obres més conegudes, com la Farinera Teixidor, la Casa Masramon d'Olot o la urbanització des'Agaró, han esdevingut icones d'una arquitectura catalana i moderna, vinculada als corrents europeus.

Quatre anys més tard, el 1910, obtenia el títol Joan Roca Pinet (Girona, 1885-1973) fill de pare advocat i mare vinculada a una família de farmacèutics. El 1913 Roca Pinet va esdevenir l'arquitecte municipal d'Olot, càrrec que deixaria cinc anys més tard en guanyar la plaça com arquitecte d'Hisenda adscrit al Cadastre, el 1918. Les seves obres més recordades són la Casa Norat de la Rambla i les Escoles de les Planes, de 1912, i el disseny de l'Eixample Malagrida d'Olot del 1916. Roca Pinet, alumne de Lluís Domènech i Montaner, inscriu la seva obra en la plena identificació en el modernisme del mestre. L'exemple més clar d'aquest mestratge el trobem en la Casa Norat de la Rambla.

Un altre representant d'aquestes primeres generacions d'arquitectes universitaris és Josep Esteve Corredor (Girona, 1896-1965). Fill d'August Esteve, professor de francès i cònsol a la ciutat, i de Llucietta Corredor. Josep Esteve va cursar el batxillerat compartint aula amb l'es-

criptor Josep Pla i el pediatre Pompeio Pascual. Va obtenir el títol d'arquitecte el 1922 i va obrir despatx a la ronda Ferran Puig de Girona. L'any següent, el 1923, seria nomenat arquitecte municipal d'Olot, on va projectar, entre altres obres, la continuació de l'eixample Malagrida, iniciat pel seu antecessor Joan Roca Pinet. Com a arquitecte privat va deixar a Girona edificis tan coneguts com el Col·legi de La Salle, la Casa Valls del carrer del Carme o la seu del Banc Hispanoamericà a la plaça del Marquès de Camps. Va ser també l'arquitecte de l'hotel Rocafosca de Palamós i de la urbanització, l'església i nombrosos xalets i hotels a Platja d'Aro.

Josep Claret Rubira (Girona, 1908-1988) era fill del mestre d'obres de l'Ajuntament de Girona, Narcís Claret, i va obtenir el títol d'arquitecte el 1933. Els seus anys d'estudiant en pràctiques al despatx de Josep Lluís Sert van introduir-lo en les avantguardes arquitectòniques i concretament en la fundació del GATCPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per el Progrés de l'Arquitectura). Les seves primeres obres s'inscriurien plenament en el moviment i esdevindrien les més emblemàtiques de Claret, especialment el Xalet Tarrús del carrer de la Rutlla. Josep Claret, el 1934, va contraure matrimoni amb Maria Rodríguez de Miguel, filla del governador civil de Girona durant la dictadura de Primo de Rivera. Aquest fet marcarà en part la seva trajectòria. En esclatar la Guerra Civil és mobilitzat a Menorca per l'exèrcit republicà i allà l'atrapa la fi de la guerra. La seva situació familiar i personal i el compromís polític durant la república fan que romanguí a l'illa durant la postguerra, afrontant des d'a-

llà el procés de depuració. Fins el 1955 va exercir d'arquitecte municipal de Maó, Ciutadella i la majoria de poblacions menorquines. Retornà a Girona en els primers anys seixanta en ple creixement urbanístic, especialment de la Costa Brava. La seva obra ve marcada pels esdeveniments històrics que va viure i es reflecteix en les diferents tipologies constructives que va cultivar.

Ignasi Bosch Reig (Girona, 1910-1985). Fill del també arquitecte Isidre Bosch Bataller, va obtenir el títol el mateix any (1933) que Josep Claret. Bosch va iniciar-se en la professió de la mà del seu pare abans de la guerra. La seva obra més recordada, però, és la que va realitzar per l'Obra Sindical del Hogar, entitat de postguerra encarregada de la construcció dels barris de cases barates. Ignasi Bosch va ser l'arquitecte del Grup Sant Narcís de Girona, Sant Pere Màrtir d'Olot, Santa Maria de Banyoles i el grup Poeta Marquina de Figueres, a més d'altres conjunts menors a Ripoll, Camallera, Salt, Palafrugell o Blanes, entre d'altres. Entre l'obra privada cal citar la Casa Riera Perpinyà, a la Gran Via de Girona, i el cinema-hotel Ul-tònia.

Joaquim M. Masramon de Ventós (Girona, 1910-1987). Nascut a Olot l'any 1910, va iniciar els seus estudis d'arquitectura a l'Escola de Barcelona el 1926, però no es va titular fins l'any 1940, a causa del parèntesi de la guerra. El mateix 1940 va esdevenir arquitecte provincial, càrrec que va exercir fins el 1976. També va exercir com a arquitecte privat. Va ocupar els càrrecs de secretari i més tard de president honorari de la Comissió Provincial de Monuments de Girona. Com a arquitecte

provincial va projectar bona part de les infraestructures sanitàries, benèfiques i culturals d'aquesta institució. En són exemple l'Hospital de Santa Caterina, on hi projectà l'església (1947) i en remodelà la resta del conjunt, l'antic hospici, actualment Casa de Cultura (1945), i el projecte del nou hospital provincial al Puig d'en Roca de Girona (1952), destinat finalment a residència geriàtrica. També és l'autor de l'església de Sant Josep de Girona, entre altres edificis religiosos. Com a arquitecte privat ens deixà edificis d'habitatges particulars, els habitatges de l'Obra social de la Caixa de Girona i els blocs del Patronat Rinaldi a Santa Eugènia.

Per cloure aquesta aproximació als perfils dels arquitectes gironins ens acostem a la figura i a la trajectòria del que fou arquitecte municipal de Figueres (1915) i Girona (1922), Ricard Giralt Casadesús (1884-1970). Giralt Casadesús va néixer a Barcelona en una família dedicada a l'elaboració i venda d'objectes religiosos. Orfe de pare des de molt petit, va encarnar una aproximació més laboral a la professió. Lluitaria per consolidar un nou model d'arquitecte municipal, que treballava per a la millora de les ciutats planificant i dissenyant espais, colze a colze amb el poder municipal. La seva producció s'emmarca dins un noucentisme pragmàtic, proper al racionalisme, on el disseny i la forma esdevenen secundaris enfront a l'economia i la funcionalitat. Aquesta forma de concebre l'arquitectura es denota especialment en l'obra pública. Els seus contactes internacionals i el seu bagatge professional el conduïrien a projectes tan emblemàtics com l'escola Ignasi Iglesias, a Montjuïc, el Grup Escolar Prat de

la Riba, que finalment no es va fer, a les Pedreres, o el disseny del Parc Bosc i la Rambla de Figueres. No obstant això, la seva obra més important és el seu activisme municipalista, concretat en la fundació l'any 1928 del Cuerpo de Arquitectos Municipales de España, veritable acadèmia dels arquitectes al servei de l'administració. La guerra malbarataria tot aquest projecte vital i sobreviuria fins el 1970 com a arquitecte privat i divulgador de l'arquitectura i l'urbanisme social.

BIBLIOGRAFIA

CAPEL, H. *La morfología de las ciudades. II Aedes facere: técnica, cultura i clase social en la construcción de los edificios*. Barcelona: Ed. del Serval, 2005.

Casa Masó, vida i arquitectura noucentista. Girona: Fundació Rafael Masó - Úrsula Llibres, 2012.

CASAMARTINA, J. *Josep Renom, arquitecte*. Sabadell: Fundació Bosch Cardellach, 2000.

FERRER, M. *Martí Sureda Deulovol (1822-1890)*. Girona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Girona, 1994.

GIL, R.M. *Ricard Giralt Casadesús (1884-1970) un noucentista transversal. Arquitectura urbanisme i municipi a la Catalunya del segle XX*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 2014.

MOLI, M. «Els arquitectes del segle XIX a la província de Girona: Bru Barnoya i Xiberta». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 22, 1974, p. 365-371.

MONTANER, J.M. *La modernització de l'utilitatge mental de l'arquitectura a Catalunya (1714-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1990

- 1 Segona República i Guerra Civil a Girona (1931-1939)
- 2 Església, societat i poder a Girona. Segles XVI-XX
- 3 Girona i la Guerra del Francès (1808-1814)
- 4 Girona 1939-1953
Exilis, repressions i complicitats
- 5 Ensenyar i aprendre. Mestres i estudiants a la Girona del segle XX
- 6 El govern de la ciutat (I)
De la Gerunda romana (segle I aC) a la Girona borbònica (segle XVIII)
- 7 El govern de la ciutat (II)
De la Guerra del Francès a la fi del franquisme
- 8 Girona. Construir la ciutat (I)
De Kerunta a la crisi baixmedieval
- 9 Girona. Construir la ciutat (II)
De l'edat moderna als nostres dies
- 10 Girona. Aigua i ciutat (I)
- 11 Girona. Aigua i ciutat (II)
- 12 Fotografiar Girona (I)
Creació, tècnica i memòria
- 13 Fotografiar Girona (II)
Creació, tècnica i memòria

